

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՓԻԼՍՈՓՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ
BULLETIN OF YEREVAN UNIVERSITY
PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCES

№ 1 (16)

ԵՐԵՎԱՆ - 2015

«ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՓԻԼՍՈՓՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»
«BANBER YEREVANI HAMALSARANI. PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY»
«BANBER YEREVANI HAMALSARANI. PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY»

Գլխավոր խմբագիր՝ Միրզոյան Հ. Ղ.

Խմբագրական խորհուրդ.

Ավանեսյան Հ. Ս., Ավետիսյան Լ. Վ. (*գլխ. խմբագրի տեղակալ*), Բաղդասարյան Ա. Ս.,
Գոնչար Ն. Ա. (*գլխ. խմբագրի տեղակալ*), Զարթարյան Ս. Ա., Խաչատրյան Ն. Գ.,
Հարությունյան Է. Ա. (*պատասխ. խմբագիր*), Հովակիմյան Ա. Է. (*պատասխ.
քարտուղար*), Մանասյան Ա. Ս., Շահվերդյան Գ. Ս., Միմոնյան Ա. Հ.

Главный редактор: **Мирзоян Г. К.**

Редакционная коллегия:

Аванесян Г. М., Аветисян Л. В. (*зам. главного редактора*), **Арутюнян Э. А.**
(*ответ. редактор*), **Багдасарян А. С., Гончар Н. А.** (*зам. главного редактора*),
Закарян С. А., Манасян А. С., Овакимян А. Э. (*ответ. секретарь*), **Симонян А. Г.,**
Хачатрян Н. Г., Шавердян Г. М.

Editor-in-chief: **Mirzoyan H. Gh.**

Editorial Board:

Avanesyan H. M., Avetisyan L. V. (*Deputy editor-in-chief*), **Baghdasaryan A. S.,**
Gonchar N. A. (*Deputy editor-in-chief*), **Harutyunyan E. A.** (*Managing Editor*),
Hovakimyan A. E. (*Executive Secretary*), **Khachatryan N. G., Manasyan A. S.,**
Shahverdyan G. M., Simonyan A. H., Zakaryan S. A.

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԻՄԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆԴԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿԸՆՏՐԱՆՔԸ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ

ԼԵՎՈՆ ԲԱԲԱՋԱՆՅԱՆ

Մարդն ըստ էության իր պատմությունն է, իր անցած ճանապարհը, իր կերտած կենսագրությունը: Անցած կենսական ուղին իմաստ է հաղորդում մարդու անցյալին, բովանդակություն՝ ներկային և ուրվագիծ՝ ապագային: Մարդկային պատմությունը կերտվել և կերտվում է միայն այլ մարդկանց պատմությունների հետ ունեցած խաչավորումների, զուգադրումների արդյունքում: Ուստի պատմությամբ հարուստ մարդը դատապարտված է ունենալու նաև այլ մարդկանց հետ հարաբերվելու, սոցիալական կապեր ստեղծելու ունակություններ, սոցիոմշակութային այնպիսի կառուցվածքաստեղծ մեխանիզմներ, որոնք արդարացնում են նրա «սոցիալական էակ» լինելու իրավունքը: Նման սոցիոմշակութային կառուցվածքաստեղծ մի մեխանիզմ էլ մարդու սոցիալական դիմակն է, նրա անձնային հատկանիշը: Հենց դիմային, միջանձնային շփման շնորհիվ է սկսվում մարդու՝ բնական վիճակից սոցիալական վիճակին անցումը¹: Ընդ որում, եթե բնական վիճակում մարդը «մերկ է» բնության առաջ, ապա սոցիալական վիճակում նա մշտապես կրում է որևէ սոցիալական հանդերձանք՝ դիմակ, որի միջոցով էլ մասնակցում է հանրային կյանքին: Ինչպես նկատում է Յունգը, սոցիալական դիմակը գործառության ճանաչողություն է, որը ձևավորվում է մարդու սոցիալական ադապտացման պահանջումները բավարարելու նպատակով, և հետևաբար այն նույնական չէ մարդու անհատականությանը²: Սոցիոմշակութային տարածությունում մարդու կենսագործունեությունը մշտապես ուղեկցվում է սոցիալական դիմակների անվերջ հաջորդափոխությամբ: Պատմական, սոցիոմշակութային, քաղաքակրթական տարբեր միջավայրերում ամեն մարդ ինքնակամ կամ հարկադրաբար խաղում է որոշակի սոցիալական դերեր: Ինչպես տարբեր սոցիոմշակութային արժեհամակարգեր ունեցող մարդիկ կարող են կրել տարբեր սոցիալական դիմակներ, այնպես էլ միևնույն մարդը իր կյանքի տարբեր հատվածներում և տարբեր սոցիոմշակութային միջավայրերում կարող է խաղալ սոցիալական տարբեր դե-

¹ Տե՛ս **Марков Б. А.** Антропология интимного // **Слотердайт П.** Сферы. Т. 1, СПб., 2005, էջ 11:

² Տե՛ս **Jung Carl G.**, Psychological types, Princeton University Press, 1974, էջ 303-326:

րեր: Սակայն սոցիալական դիմակների հաջորդափոխության հորձանուտում գտնվող մարդու մեջ մի բան մնում է անփոփոխ. դա նրա դեմքն է: Դեմքը մարդու կենսական և սոցիալական պատմության իրական մատյանն է: Ըստ էության մարդու կյանքը դաջվում է նրա դեմքի վրա, և եթե մարդու աչքերը նրա հոգու հայելին են, ապա դեմքը նրա պատմականության կողն է: Ամեն մարդու կերտած կենսագրությունը անկրկնելի է, ուստի նրա կենսագրության մատյանը՝ դեմքը, եզակի է, իսկ սոցիոմշակութային իրականությունում կողմնորոշվելու դիմակները՝ բազում: Սակայն, միևնույն ժամանակ, դեմքն առանց դիմակի բովանդակագույր է, քանի որ դեմքը բովանդակություն և կերպ է ստանում սոցիալական կյանքի ընթացքում խաղացվող որևէ դիմակի՝ դեմքին սերտաձելու ընթացքում: Այսինքն՝ դիմակը ինչ-որ իմաստով կերտում է նաև որոշակի դեմք, քանի որ սոցիալական հարաբերությունների հաստատման ընթացքում է միայն ի հայտ գալիս մարդու դեմքը կամ այլ կերպ՝ անհատականությունը: Կարճ ասած՝ դիմակը մարդու անձնավորությունն արտահայտող միավորն է, դեմքը՝ նրա անհատականությունը: Մարդն առանց դեմքի չունի անհատականություն, իսկ առանց դիմակի չի կարող ունենալ նաև անձնավորություն:

Ժամանակակից աշխարհի սոցիոմշակութային առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ անհատը դիտվում է որպես անհատականություն ունեցող սոցիալական էակ: Ինչպես այս կապակցությամբ նկատում է Բաումանը, այլևս բավական չէ ծնվել որպես անհատ. մարդն իր կենսագործունեության ընթացքում պետք է իրացվի որպես անհատ, այսինքն՝ պետք է ձեռք բերի, բացահայտի կամ հայտնաբերի իր անհատականությունը: Ի տարբերություն սոցիոմշակութային այլ դարաշրջանների՝ ժամանակակից աշխարհում անհատականությունը կամ այլ կերպ՝ մարդու ինքնանույնականացումը «տրված» լինելու կարգավիճակից փոխակերպվում է «գտնված» կամ «կերտված» լինելու կարգավիճակի³. Ինդիք, որը պետք է իրագործվի ամեն մարդու անցած կենսական ճանապարհի ընթացքում: Սակայն, ժամանակակից աշխարհակարգին բնորոշ անհատի՝ անհատականության կերտման, դեմքի ձևավորման միտումը դեմ է առնում հետարդիական սոցիոմշակութային տարածության ներքին գործառական առանձնահատկություններից բխող մեկ այլ միտման՝ հասարակության զանգվածացման, ամբոխայնացման գործընթացներին: Հետարդիականության համատեքստում մի կողմից մարդը ստեղծում, ձեռք է բերում իր անհատականությունը, իր դեմքին պատկերում է որոշակի կենսիմաստային դիմագծեր, մյուս կողմից՝ ենթարկվում է անդեմություն, միաչափություն պարտադրող զանգվածի ազդեցությանը:

Հետարդիականության սոցիոմշակութային բնորոշ այն գաղափարը, որ անհատը պետք է իրացնի իր անհատականությունը, ձևավորվել է ո-

³ Տե՛ս **Бауман З.** Текущая современность. СПб., 2008, էջ 39:

րոշակի պատմական, քաղաքակրթական, մշակութային զարգացումների հաղթահարմամբ: Մարքսյան ըմբռնմամբ՝ անձնային կախվածությունների մինչարդյունաբերական հասարակություններում մարդը սոցիալական դերակատարումներին վերաբերվել է որպես տրվածություն, որպես իրենից անկախ սոցիալական ճակատագիր: Այսինքն՝ մարդուն բաժին ընկած սոցիալական դերերն ընկալվել են որպես ինչ-որ գերբնական, այնկողմնային ուժերի կողմից նախասահմանվածություններ, որոնք պետք է ապրվեն ու հաղթահարվեն: Օրինակ՝ անտիկ շրջանում ստրուկն ու ստրկատերը, միջնադարում ճորտն ու ավատատերը իրենց սոցիոմշակութային դերը ընկալել են որպես սահմանված սոցիալական դերակատարում, որպես նախասահմանված կարգավիճակ և մեծ իմաստով ենթարկվել են սոցիալական արդարության այդ ուղղահայացի մեջ իրենց բաժին հասած ճակատագրին: Այսինքն՝ անձնային կախվածության հարաբերությունների դարաշրջանում (նախնադարյան, ստրկատիրական, ավատատիրական հասարակություններում) դիմակը և դեմքը միմյանցից սահմանազատված չէին: Մարդու կենսագործունեությունը ընդհանուր առմամբ կախված էր իր դիմակի՝ սոցիալական այս կամ այն դասին պատկանելությունից և վերջինիս գործառութային առանձնահատկություններից: Փաստորեն ճորտը կախյալ էր ոչ թե իր տիրոջից, այլ «ճորտի» դիմակից, որը նա կրում էր գոյության ողջ ընթացքում՝ ծնունդից մինչև մահ: Նա կախյալ էր նաև իրեն բաժին հասած դիմակի՝ սոցիալական վարքի ընդունված նորմերից: Ուստի միջնադարյան հանրույթը ապրում էր ոչ միայն մարդուց դուրս՝ արտաքին աշխարհում, այլ նաև ենթագիտակցական մակարդակում՝ մարդու ներսում: Մարդն անազատ էր իր իսկ գիտակցության շրջանակներում, նա ենթարկվում էր իր դիմակին, վերջինիս կենսագործունեության ապահովողն ու հպատակն էր: Միջնադարյան սոցիալական հանրույթը «օգտագործում էր» դիմակների տրվածության սրբացման կոռ մարտավարությունը սոցիալական հարաբերությունների «ստատուս քվոն» պահպանելու համար, ինչով միջնադարյան արևմտյան հասարակությունը բավարարում էր իր ինքնապահպանման և վերարտադրման անհրաժեշտության բնական պահանջմունքը:

Սակայն 14-15-րդ դարերից սկսած՝ քաղաքական, տնտեսական, քաղաքակրթական և մշակութային որոշ փոխակերպումների հետևանքով Արևմտյան Եվրոպայում սկիզբ է առնում մարդու՝ «սրբացված» դիմակներից ազատման գործընթացը: Հումանիստները, իսկ հետագայում նաև լուսավորիչները դնում են սոցիումի պարտադրական դիմակներից մարդու ազատագրման խնդիր: Արդյունքում իրեն բաժին հասած սոցիալական դիմակին մարդն աստիճանաբար սկսում է վերաբերվել ոչ թե որպես ինչ-որ գերբնական ուժերի կողմից նախասահմանված ճակատագրի, այլ որպես կենսագործելու, ինքնիրացվելու համար անհրաժեշտ սոցիոմշակութային գործոնի, որի կերպն ու բովանդակու-

յունը կարող է միայն ինքը ընտրել: Այլ կերպ ասած՝ Վերածննդի ժամանակից սկսած մարդը դիտվում է որպես դեմք ունեցող սուբյեկտ, այսինքն՝ որպես անհատ: Մկսվում է մարդու անհատացման, մարդու դեմքի բացահայտման գործընթացը: Ինչպես տեղին նկատում է Ֆրոմը. «Մարդը դեն նետեց բնության լուծը, և ինքը դարձավ նրա տերը... արտաքին պարտադրանքի օտարումը թվում էր ոչ միայն անհրաժեշտ, այլ նաև բավարար պայման բաղձալի նպատակին՝ յուրաքանչյուր մարդու ազատությանը հասնելու համար»⁴: Ըստ էության, մարդը ազատագրվում էր հենց սոցիալական դիմակի անխուսափելիության լծից, դեն նետում հպատակի պարտադրական դիմակն ու արդյունաբերական քաղաքակրթություն մտնում արդեն քաղաքացու, ինքն իր տերը լինելու նոր դիմակով:

Հպատակի դիմակից քաղաքացու դիմակին անցումը, սակայն, հեշտությամբ չտրվեց արևմտյան քաղաքակրթական տարածքում կենսագործող մարդուն: Բանն այն է, որ մարդկանց մեծ մասը, գտնվելով քաղաքակրթական կենտրոններից՝ քաղաքներից, զգալի հեռավորության վրա, հնարավորություն չունեին տեսնելու և հետո արդեն հասկանալու, որ իրեն բաժին հասած «նախասահմանված» ճակատագրից զատ կարող է լինել նաև կենսագործունեության մեկ այլ տրամաբանություն: Բայց արդյունաբերական քաղաքակրթության ծավալմանը զուգահեռ՝ սկսվեց լայն զանգվածների մտավոր և ֆիզիկական ունակությունների «տարածական կենտրոնացումը», ինչի շնորհիվ շփվելով իր սոցիալական ճակատագիրը կիսող բախտակիցների հետ՝ զանգվածի մարդը աստիճանաբար ձերբազատվում է մինչարդյունաբերական քաղաքակրթության մտածողությանը բնորոշ կրավորականությունից: Տրվելով հավաքական ուժի գրավչությանը՝ մարդու քաղաքակրթական-մարդաբանական այս նոր տեսակը աստիճանաբար ձեռք է բերում սեփական իրավունքները բարձրաձայնելու և պաշտպանելու համարձակություն և հավակնություն: Ձևավորվում է «զանգվածների հասարակությունը», որն այլևս չէր կարող գործառել սոցիալական դերերի ու դերակատարումների բաշխվածության՝ երբեմնի հաստատված սոցիոմշակութային ընթացակարգով: Արևմտյան քաղաքակրթական տարածքում ամբոխի հայտնվելը փոխակերպումների է ենթարկում նաև մարդու ներաշխարհը, սեփական Ես-ի և անհատականության գնահատման չափորոշիչները՝ առաջադրելով սոցիալական դիմավորված աշխարհի հետ փոխհարաբերությունների նոր կարգ և գերակայությունների նոր սանդղակ:

Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրադարձությունների հորձանուտում հայտնված ամբոխը աստիճանաբար գրավում է արդյունաբերական քաղաքակրթության սոցիոմշակութային ողջ տարածությունը, և նրա քանակական ցուցիչը աստիճանաբար տեղը զիջում է որա-

⁴ Фромм Э. Бегство от свободы. М., 2009, էջ 12:

կական որոշակիությանը: Այսինքն՝ մարդկային զանգվածի քանակական փոխակերպումները վերաճում են սոցիոմշակութային որակական փոխակերպումների, աճում է ամբոխի կլանող «ձգողականությունը», և այն, ինչ ժամանակին ընկալվում էր որպես քանակ, այժմ ընկալվում է որպես որակ: Ամբոխը դառնում է անհատականությունը կորցրած մարդու սոցիալական ընդհանուր որակ, որտեղ ոչ ոք որևէ էութենական հատկանիշով չի տարբերվում ուրիշներից, անդեմ «ընդհանուր տեսակից»⁵: Այլ կերպ ասած՝ ամբոխի քանակական աճը հանգեցնում է ամբոխի որակական հատկությունների փոխակերպմանը, որի հետևանքով նա աստիճանաբար դառնում է սոցիոմշակութային բոլոր տեսակի հարաբերությունների կրողն ու պատվիրատուն:

Ամբոխի քանակական աճի և սոցիոմշակութային տարածություններին տիրելու սոցիալ-հոգեբանական առաջին հետևանքը ամբոխի կազմում հայտնված մարդկանց ներքին հուզական, հոգեբանական տրամադրվածությունների փոխակերպումն է: Գիտակից անձը տարրալուծվում է ամբոխի մեջ, նրա հույզերն ու վարքը ամբողջությամբ ենթարկվում, ստորադասվում են ամբոխի հուզական տարածությանը և ստանում են մեկ ուղղվածություն, ուղղվածություն առ ամբոխը, ընդհանուրը, Մենք-ը⁶: Սոցիալական այս նոր կազմակերպման մեջ առավելապես տիրում է հուզական-հոգեբանական ընդհանուր տրամադրվածություն և հոտային-բնագոյային հակվածություն (Ֆրոյդ): Տարրալուծվելով ամբոխի մեջ՝ մարդը կորցնում է սեփական Ես-ի զգացողությունը և ձուլվում ամբոխի Մենք-ին: Կարճ ասած՝ ամեն մի առանձին մարդու ներաշխարհը ամբոխի կազմում վերածվում է ընդհանուրի ներաշխարհի. Ես-ը դառնում է Մենք, Մենք-ը՝ Ես: Այս առնչությամբ սոցիալական հոգեբանության նախահայրերից մեկը՝ Միգելեն, իրավացիորեն նկատում է, որ ամբոխը՝ որպես առանձին միավորների հավաքական ամբողջականություն, արտահայտում է բազում առանձին մարդկանց նույնականացումը մեկ ընդհանրական անհատի (ամբոխի) հետ⁷: Որպես հետևանք՝ իր Ես-ը կորցրած մարդու ինքնագիտակցականը ենթարկվում է ժամանակավոր փոխակերպումների: «Կուլեկտիվ փայտքեի կողմից կլանված մարդը դառնում է նրա մասնիկը: Դառնալով ամբոխի մեջ մեկ ատոմ՝ մարդը կորցնում է տրամաբանական մտածողության ընդունակությունը, մտքի հստակ ու կուռ կարգավորվածությունը, ընդհատվում է նրա կապը աշխարհի ներդաշնակ հիմքի հետ, նրա բանականությունը խավարում է: Պարզունակացումը կամ, եթե կուզեք՝ կուլեկտիվացումը ստրկացնում է մարդկային էակի գոյությունը, այն դարձնում զանգվածային գոյություն»⁸, որի պայմաններում

⁵ Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга. Киев, 2003, с. 356–358.

⁶ Лебон Г. Психология толп. М., 1998, էջ 131:

⁷ Տե՛ս Սигеле С. Преступная толпа. М., 1998, էջ 32:

⁸ Բ. Հավմաշ, Ջրհոսը, թարգմ. Է. Աթայանի, տե՛ս Է. Աթայան, Հոգի և ազատություն, Եր., 2005, էջ 573:

այլևս հնարավոր չէ տարբերակել մտքերի, գաղափարների, Ես-երի իսկական կրողներին: Մեկի Ես-ը դառնում է բոլորինը, մեկի կամքը (սովորաբար ամբոխին առաջնորդողի կամքը)՝ բոլորի հավատամքը, կարծես իրապես գործում է «հոգի՝ երեք հոգու համար» (Օսբերթ) սկզբունքը:

Ընդհանուր հուզական դաշտի ձևավորման հետևանքով տեղի է ունենում ամբոխի ազդեցության տիրություն հայտնված մարդու երկրորդ՝ սոցիալ-մարդաբանական փոխակերպումը. ամբոխի մարդը կորցնում է իր դեմքը, անհատականությունը: Անընդունակ լինելով անգամ տարրական վերլուծության՝ ամբոխի անգիտակցականն ինքն իրեն մշտապես շփոթում է մեկ ուրիշի հետ, ընդունում է նրա կարծիքը, ապրում նրա կյանքով, մինչդեռ «կիսաքայքայված ինքնագիտակցությունը» (Հավմաշ) ճախրում է բնագոյների պղտոր խորքերում: Սակայն անգամ «կիսաքայքայված ինքնագիտակցության» ազդեցության տակ մարդը որոշակի սոցիալական հարաբերություններ է հաստատում և իրականացնում է սոցիոմշակութային գործառույթներ: Թվում է, թե առանց սեփական Ես-ի գիտակցաբար մղման մարդը ի վիճակի չէ սոցիոմշակութային որևէ գործունեություն ծավալելու: Սակայն այս դեպքում արդեն ամբոխի մարդու մոտ գործում է այսպես կոչված «նմանակման» սոցիալական բնագոր (Թարդ): Ֆրանսիացի մտածող Թարդը, հետևելով այս տրամաբանությանը, անգամ հայտարարում է, որ «մարդկային էությունը ամենուրեք միատեսակ է»⁹, քանի որ սոցիալական բոլոր հարաբերություններում գործում է սոցիալականության սուբյեկտների՝ մեկը մյուսին «նմանակելու» սկզբունքը: Մերունդները նմանակում են իրենց նախնիներին, զավակները՝ ծնողներին, ժողովուրդները՝ իշխանություններին, և այսպես շարունակ: Սակայն խնդիրն այն է, որ ամբոխի սոցիոմշակութային տարածությունում նմանակման սկզբունքի գործառելիությունն ավելի արդյունավետորեն է իրացվում, քանզի նեղանում են սոցիալական հարաբերությունների ձևավորման և շփման սահմանները, ընդ որում՝ այնքան են նեղանում, որ կարծես թե կորչում է սոցիալական հարաբերությունների հաստատման համար անհրաժեշտ տարածական նվազագույն հեռավորությունը: Այս դեպքում արդեն սոցիալական հարաբերությունների հաստատումը տեղի է ունենում ինքնաբերաբար կերպով, մարդու գիտակցականից անկախ, երբ սոցիալականը կարծես իր տեղը զիջում է հոգեբանականին, գիտակցականը՝ անգիտակցականին: Ամբոխին պատկանող մարդը կարծես ձուլվում է ամբոխի մարդկային զանգվածին¹⁰: Բանն այն է, որ

⁹ **Тард Г.** Законы подражания. СПб., 1992, с. 80.

¹⁰ Քննարկվող երևույթը որոշ իմաստով նման է հին հնդկական ծիսական արարողակարգերից մեկին, որտեղ մարդիկ ինքնամոռացության էին մատնվում կրոնական-հոգեբանական ներազդման հետևանքով և նետվում էին «ջագերնատու» կոչվող ծիսական մեծ անիվի տակ, որը խորհրդանշում էր մարդկանց՝ մի ընդհանուր զանգված-մարմնի մեջ լուծվելու հին հնդկական հավատքը:

կողեկտիվ վիճակում նա (ամբոխը) սկսում է հավատալ ոչ թե նախկինում իր իսկ դավանածին, այլ նրան, ինչին հավատում են բոլորն ընդհանրապես¹¹: Այս իմաստով նմանակումն ամբոխում բռնկված համաճարակի պես վարակում է մարդկանց հոգիներն ու մտքերը, մարդկանց դարձնում է մի ընդհանուր Ես-ի կրողներ, որոնք ունեն մի հոգի, բայց տարբեր մտքեր, մի «ենթագիտակցական», բայց տարբեր «գիտակցականներ»:

Հետաքրքրականն այն է, որ քաղաքակրթության զարգացմանը զուգահեռ՝ աստիճանաբար «նմանակումը» կրում է ռացիոնալացված և անձնավորված բնույթ, քանզի ներքին մի անբացատրելի մղումով մարդն արդեն ինքնակամ է տրվում ամբոխի տարրալուծող ազդեցությանը: Ամբոխի մեջ տարրալուծվելու գիտակցական այդ մղումը Թարդը կոչում է «բնագոյային ծուլություն»¹²: Խնդիրն այն է, որ մարդը, իր սոցիալական նախասկզբի համաձայն, մշտապես գտնվում է ամբողջի կողմից լքված, օտարված լինելու հոգեբանական տագնապի մեջ: Նա, ով չի մասնակցում այդ «մեծ խաղին», որին բոլորն են մասնակից, կանգնում է մենության մեջ հայտնվելու իրական վտանգի առաջ: Մրան զուգահեռ՝ բոլորի կողմից ապրվող նույնատիպ կենսակերպն ու իրականության մեջ կողմնորոշվելու բոլորի կողմից ընդունելի մարտավարությունները վերջիններիս միակ բացարձակ ճշմարտություն կոչվելու իրավունք են վերապահում: Առանձին մարդուց կենսական մեծ եռանդ ու ջանքեր կարող են պահանջվել ամբողջի կամքին հակադրվելու կամ անգամ ամբողջի կենսադիրքորոշումը կասկածի ենթարկելու համար, մինչդեռ առօրեականությանը կույ գնացած կլանված մարդը շատ հազվադեպ կարող է դիմել նման զոհողությունների և շատ հաճախ ինքնակամ է տրվում ամբոխի ներագդմանն ու ընդունում վերջինիս կողմից մատուցվող իրականության միակ հնարավոր լինելը: Այդպես կորչում է ստեղծագործելու, ինչ-որ նոր կեցութակերպ արարելու կամ ինչ-որ մեկ Ուրիշը լինելու վտանգավոր անհրաժեշտությունը:

Լուծվելով ամբոխի հուզական տարածությունում՝ մարդը կորցնում է իր եզակիական դեմքը, դառնում է անանուն ու անդեմ զանգված, ինչն էլ հանգեցնում է ամբոխի ազդեցության տիրություն հայտնված մարդու երրորդ՝ սոցիալ-հոգեբանական փոխակերպմանը: Եթե ամբոխի մարդը գործում է այնպես, ինչպես նրան դրդում է զանգվածային (ամբոխային) գիտակցությունը¹³, ապա նա ի վերջո կորցնում է սոցիալական իրականությունում կողմնորոշվելու գործառական ազատությունը, դադարում է ինքնուրույն մտածել, նրա ինքնագիտակցությունը մարում է, որի հետևանքով ամբոխի մարդու կենսագործունեությունը թելադրվում է զուտ անգիտակցական ու ենթագիտակցա-

¹¹ Տե՛ս **Բ. Հավմաշ**, նշվ. աշխ., էջ 567:

¹² **Тард Г.**, նշվ. աշխ., էջ 51:

¹³ Տե՛ս **Найдорф М.** Очерки современной массовой культуры. Одесса, 2013, էջ 221:

կան ազդակներով: Կորցնելով սեփական Ես-ին վայել սոցիոմշակութային իրականության կերտման գործառական ազատությունը՝ ամբոխի մարդը զրկվում է նաև իր արարքների և դրանց հետևանքների նկատմամբ պատասխանատվության զգացումից: Անպատասխանատվությունը վերածվում է ամբոխի մարդու հիմնային որակի: Բանն այն է, որ ամբոխի տիրույթում հայտնված և նրան ենթակա մարդը կորցնում է իր գործողությունների համար պատասխանատվություն կրելու անհրաժեշտ ինքնավարությունը: Այս առնչությամբ Յասպերսը իրավացիորեն նկատում է, որ «ամեն մի առանձին մարդ «ամբոխ» կոչվող սոցիալական հսկայական մեքենայի գուտ առանձին մի պտուտակն է, որտեղ բոլորն են մասնակցում որոշում կայացնելու գործընթացներին, սակայն ոչ մեկն էլ իրապես ոչինչ չի որոշում»¹⁴: Պարզապես բոլորը ենթարկվում են ընդհանուրի կարծիքին կամ, այլ կերպ, «հանրային կարծիքին», որը, սակայն, երբեք իրապես արտահայտելի կամ ուրվագծելի չէ, քանի որ չունի կոնկրետ հասցեատեր, ուստի նաև՝ կոնկրետ պատասխանատու:

Պատասխանատվության կորուստը ինքնին սոցիոմշակութային լուրջ վտանգներ պարունակող երևույթ է: Բանն այն է, որ ամբոխի կազմավորումը կարող է իսկապես պայմանավորված լինել ինչ-որ քաղաքական իրադարձության կամ սոցիալական կարևորություն ունեցող գործընթացի նկատմամբ մարդկանց հետաքրքրվածությամբ: Մակայն ամբոխի մարդու հետաքրքրվածությունը շատ հազվադեպ կարող է վերածվել կառուցողական գործելակերպի: Խնդիրն այն է, որ եթե գիտակից մարդը կարող է նկատել սոցիալ-քաղաքական կամ սոցիալ-տնտեսական այս կամ այն գործընթացի անիմաստ կամ անարդար լինելը և գիտակցաբար ընդվզել ետնաբեմից սոցիալական կյանք կազմակերպող տիկնիկավարների անարդարությունների ու անօրինությունների դեմ, ապա ամբոխի մարդու ընդվզումը ոչ թե գիտակցական, այլ գուտ հուզական բնույթ է կրում: Գտնվելով հույզերի ազդեցության տակ՝ ամբոխի մարդը կարող է դրսևորել ծայրահեղական վարք կամ ընկղմվել անտարբերության թմբիկի մեջ: Երկու դեպքում էլ, սակայն, նա չի զգում իր գործողությունների հետևանքների պատասխանատվությունը, քանի որ ինքն այլևս պատկանում է ոչ թե իրեն, այլ ամբոխին ու ամբոխային տրամադրություններին:

Արդյունաբերական քաղաքակրթությունից հետարդյունաբերականի անցնելուն զուգահեռ փոխակերպվում է ամբոխի ինչպես կառուցվածքային, այնպես էլ ձևաբանական բովանդակությունը: Ժամանակակից աշխարհում ամբոխը գործառում է ցրված կերպով, այսինքն՝ ամբոխի ձևավորման, մարդու ներաշխարհի ամբոխայնացման համար տարածական կուտակվածությունը այլևս անհրաժեշտ պայման չէ: Բանն այն է, որ հետարդյունաբերական քաղաքակրթության առանձ-

¹⁴ Ясперс К. Власть массы // Бодрийяр Ж., Ясперс К. Призрак толпы. М., 2014, с. 81–82.

նահատկություններից մեկն էլ հասարակական կյանքի կազմակերպման գործընթացներում տեղեկատվության և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ազդեցության ծավալումն է: Ժամանակակից աշխարհը հագեցած է տեղեկատվական նորագույն տեխնոլոգիաներով, որոնք նպաստում են մարդկային փոխհարաբերությունների ու շփումների մերձականությանը: Ի հավելումն այս կարևոր գործառույթի՝ տեղեկատվական տեխնոլոգիաներն ու տեղեկատվության հաճախակիությունը նպաստում են նաև զանգվածային հասարակությունների ձևավորմանը, հետևաբար, նաև ամբոխի զանգվածացմանը, քանի որ ստեղծում են ընդհանուր հուզական դաշտ և միմյանց ներկայության զգացում: Բանն այն է, որ տեղեկատվական հասարակություններում թեև մարդիկ գտնվում են միմյանցից ֆիզիկական որոշակի հեռավորության վրա, սակայն ապրում են միևնույն հույզերով, միևնույն խնդիրներով և ենթարկվում նույն սկզբնաղբյուրից բխող տեղեկատվության ազդեցությանը, ինչը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ժամանակակից աշխարհում ամբոխի ձևավորման համար կարևորը արդեն ոչ թե «տարածական կուտակումն» է, այլ միևնույն տեղեկատվական ցանցերի մեջ ընդգրկվածությունը: Այլ կերպ ասած՝ ժամանակակից աշխարհում ամբոխը ոչ թե միևնույն աշխարհագրական-ֆիզիկական տարածքում հայտնված մարդկանց, այլ սահմաններ չճանաչող վիրտուալ տարածքի «հաճախորդների» կուտակում է, որոնց ինքնագիտակցությունը նույնքան տարբարվածված և անդեմ է, որքան նախորդինը, պարզապես վիրտուալ տարածության «հաճախորդ-ամբոխի» գիտակցությունը, պատկերավոր ասած, «ցրված» ամբոխային գիտակցություն է¹⁵: Անշուշտ, ֆիզիկական ու վիրտուալ տարածություններում ձևավորված և գործառող ամբոխները միմյանցից տարբերվում են նաև ցրվածության և խտության մակարդակներով, ինչը ազդում է նաև նրանց սոցիոմշակութային բնութագրերի վրա, բայց ակնհայտ է, որ երկու դեպքում էլ գործ ունենք ամբոխի ազդեցության ոլորտում հայտնված մարդու սոցիալ-հոգեբանական և սոցիոմշակութային նմանատիպ փոխակերպումների հետ, այսինքն՝ տարբեր են ամբոխի կերպերը, սակայն նույնն է վերջինիս «պատկանող» ամբոխի մարդու սոցիոմշակութային բնութագիրը:

Հետարդիական տեղեկատվական հասարակություններում ամբոխի մարդը մշտապես ենթարկվում է չդադարող տեղեկատվական հոսքերի ազդեցությանը: Տեղեկատվության արագացող հոսքերը մարդկանց մեջ առաջացնում են ժամանակի տևողության խտացվածության զգացում, ինչը թույլ չի տալիս մարսել դեպի մարդը հոսող տեղեկատվությունը: Ամեն մի նոր հաղորդում, շրջակա աշխարհից ամեն մի նոր տեղեկատվություն ազդում են սոցիալական հարաբերությունների ձևավորման ընթացքի վրա՝ կերպարանափոխելով նաև այդ ընթացքի

¹⁵ Տե՛ս **Московичи С.** Век толп. М., 1998, էջ 33:

համար պատասխանատու սոցիալական սուբյեկտի «անձ-դիմակը»: Բանն այն է, որ մարդու արժեքային համակարգն ու կենսիմաստային կողմնորոշիչները ձևավորվում են իր ներկայում տևող ժամանակի յուրացման, ներկայից անցյալ կերտելու ընթացքում: Տևող ժամանակը, ներկայից անցյալ տեղափոխվելով, վերածվում է հիշողության և դառնում է այն հոգևոր ու կենսիմաստային պաշարը, որը մարդուն մղում է իր կենսագործունեությունը իմաստային մեկնաբանելուն: Մակայն ամեն մի տևող ներկա ոչ միայն անցյալ դառնալու, այլև հիշողության վերածվելու համար կարիք ունի որոշակի մտածական հակազդեցության. մարդու միտքն ու հիշողության ունակությունը պետք է կարողանան հասցնել մարտել իր ներկայում անընդհատ հոսող իրականությունը՝ վերջինիս վերապրման և իմաստային մեկնաբանման ենթարկելու միջոցով: Այս առումով ժամանակակից տեղեկատվական, սպառողական կամ զանգվածային հասարակություններում ներկայի յուրացման մարդու էկզիստենցիալ կարողությունը ենթարկվում է ձևախեղումների: Բանն այն է, որ տևական ժամանակ գտնվելով չկապակցված տեղեկատվության ազդեցության տակ՝ մարդու մտածողությունը ամբողջականից վերածվում է հատվածականի և արդեն դժվարությամբ է իր ներկան իմաստային մեկնաբանման ու արժևորման ենթարկում: Ներկայում տեղի ունեցող իրադարձությունները նա ընկալում է որպես իր հետ կապ չունեցող և իրենից անկախ դիպվածներ, որոնց թվացյալ առատությունն ու անընդհատությունը ստեղծում են իրերի ընթացքն ու հոսքը փոխելու անգործության և հետևաբար՝ նաև անպատասխանատվության զգացողություն:

Հետարդյունաբերական հասարակության կենսատրամաբանությունը թելադրում է վարքի յուրահատուկ նորմեր, որոնք ընդհանուր սոցիալական համակարգին հաղորդում են անկայուն և անհուսալի գծեր, որոնք էլ սոցիոմշակութային տարածությունում «բնակվող» մարդու մոտ ստեղծում են անհուսալի և անցողիկ իրականության պատրանք, մի իրականություն, որի անցողիկ արժեքները այլևս չեն կարող լինել կենսիմաստային հուսալի հենարաններ: Այլ կերպ ասած՝ ձևավորվում է մի յուրահատուկ «հոսող արդիականություն», որի սոցիոմշակութային տարածության մեջ մարդու կյանքը արդեն ոչ թե բնականոն և հանգամանքներով թելադրված «ճակատագիր» է, այլ հպանցիկ «խաղ»: Մինչ մի որևէ կենսաադիրքորոշում ապրում է իր լինելիության և իմաստնայնության հաստատման համար անհրաժեշտ ժամանակը, արդեն փոխակերպվում են մարդու կենսագործունեության իմաստային կողմնորոշիչները: Ու մի որևէ իմաստակիր կենսաադիրքորոշում դեռ չամրացած ու չկայացած՝ արդեն իսկ հայտնվում է քայքայման փուլում: Կրճատվում է գաղափարի՝ կենսական իմաստ դառնալու, կենսիմաստային ուղղորդչի վերածվելու ժամանակը: Կարճ ասած՝ ժամանակն այլևս «չի բավարարում» որևէ նույնականության կամ ինքնութ-

յան անձնական դիմակից անհատական դեմքի վերածվելու համար: Դիմակը չի հասցնում «կերտել» իր պատմությունը, չի հասցնում ստանալ բովանդակություն և որոշ ժամանակ անց կորցնում է նաև լինելիության իրավունքը: Ընդ որում, զանգվածային հասարակություններում «բնագրային նմանակման» սոցիոմշակութային գործիքի շնորհիվ անբովանդակ դիմակը անընդհատ կլոնավորվում, բազմանում է, և անբովանդակ դիմակ կրելու, առանց պատմության անձնավորություն ունենալու միտումը մեկեն վարակի նման պատում է ողջ սոցիալական համակարգը: Ավելին, երբ դիմակը գրկվում է պատմությունից, այսինքն՝ երբ որևէ անձնական հատկանիշ խիստ հարափոփոխ է և չի վերածվում մարդու բնութագրական որակի, ապա ըստ դիմակի կերպարի ի վերջո աղճատվում է նաև մարդու «դեմքը»: Տեղի է ունենում անձնավորության կորուստ, ինչը ծնում է նաև անհատականության կորստի սպառնալիքներ: Դիմակի՝ պատմություն կամ պատմական հիշողություն չունենալը փոխանցվում է նաև դեմքին, որը հանգեցնում է սոցիոմշակութային վտանգավոր մի միտումի՝ ձևավորվում է մարդաշխարհի հարաբերությունների կենսիմաստային խզում: Պատմություն չդարձող ժամանակը ի վերջո ի չիք է դարձնում ընդհանրապես կենսագրական պատմություն ունենալու հնարավորությունը: Արդյունքը լինում է այն, որ ժամանակակից ամբոխի մարդը կանգնում է «մանկուրտ» դառնալու, իր պատմությունն ու ազատությունը կորցնելու վտանգի առաջ: Ուստի տեղին է այն մտահոգությունը, որ արդիականության պայմաններում անհատականության իրացման և հասարակության զանգվածացման միտումները ձևավորում են սոցիոմշակութային այնպիսի միջավայր, որտեղ մարդն ի վերջո կվերածվի «անձամբոխի»¹⁶, այսինքն՝ անհատականություն չկերտած անձնավորությունը կլինի մարդու ինքնանույնականացման միակ հենքը, ամբոխի մարդու դիմակը կսերտաճի հետարդիականության անհատի դեմքին:

Եվ այսպես՝ դիմակի զանգվածացումը կարող է սոցիոմշակութային լուրջ վտանգ ստեղծել մարդու դեմքի պահպանման, անհատականության կերտման գործում: Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների հենքի վրա ձևավորված ժամանակակից զանգվածային հասարակությունը «առաջարկում» է միջանձնային հարաբերությունների կերտման մի նոր մշակույթ, որին մարդիկ մասնակցում են՝ զինվելով զանգվածային միանման, անդեմ, միաչափ դիմակով: Զանգվածային դիմակը հոսող արդիականության պայմաններում չի հասցնում կերտել իր պատմությունը, ուստի չի հասցնում ձեռք բերել նաև բովանդակություն, ինչի հետևանքով կորցնում է նաև իր կենսագրական անկրկնելի դիմագիծը: Կորցնելով ժամանակի, պատմության կողմից «նախշվելու» հնարավորությունը՝ զանգվածային դիմակը չի վերածվում նաև դեմքի, այսինքն՝ չի նախապատրաստում գործառական ծանրաբեռնվածության այն

¹⁶ Чикин Б. Н. Толпа // "Вестник Московского ун-та", 1990. Серия 12, № 6, с. 43.

անհրաժեշտ պաշարը, որի հենքի վրա պետք է կայանա նաև մարդու անհատականությունը: Ըստ էության, հետարդիական զանգվածային հասարակություններում մարդու անհատականության իրացումը դառնում է լուրջ խնդիր: Ամեն մի առանձին անհատ, սակայն, դատապարտված է դեմք ունենալու, իր անհատականությունը կերտելու ընթացքում գործելու միայնակ: Ստացվում է, որ մարդը մաս է կազմում ամբողջի, սակայն իրականում զուտ կլանված է ամբողջի՝ զանգվածի կողմից: Թվում է, թե մինչարդիականության փուլում հաղթահարված սոցիալական դիմակների մոգականացված ու պարտադրված կարգավիճակը այժմ փոխարինվում է մեկ ուրիշ, ավելի գորեղ դիմակով՝ ամբողջի մարդու զանգվածային, կլանող դիմակով, ինչն էլ կասկածի տակ է դնում մարդկային անհատականության, դեմքի եզակիության «իրավունքը»:

Բանալի բառեր – *դեմք, դիմակ, անդեմություն, անհատականություն, ամբողջ, ամբողջի մարդ, զանգվածային հասարակություն, մանկուրտ*

ЛЕВОН БАБАДЖАНИЯН – Дилемма личности и безличия в социокультурной среде массового общества. – В статье рассматриваются трансформации индивидуальности в социокультурной среде современного массового общества. Одна из социокультурных особенностей современного мира – это восприятие индивида в качестве социального существа, обладающего индивидуальностью (или лицом). Однако современный человек, имеющий право на индивидуальность, сталкивается с обезличивающими, порождающими одномерность стихиями массового общества, возникшими в результате тех или иных цивилизационных, политических или культурных трансформаций. В этих условиях функционируют характерные для толпы социокультурные закономерности, и под влиянием «растворяющего», обезличивающего воздействия толпы человек оказывается перед реальной угрозой утратить собственное лицо (или свою уникальность и неповторимость).

Ключевые слова: *лицо, маска, безличие, индивидуальность, толпа, человек толпы, массовое общество, манкурт*

LEVON BABAJANYAN – Dilemma of Facedness and Facelessness in the Social-Cultural Context of Mass Society. – The article considers the problem of transformation of individuality in the social-cultural context of contemporary mass society. One of the peculiar social-cultural characteristics of contemporary world is that the individual is viewed as a social creature that has individuality. However the contemporary man who has the right of being individuality runs into defacing, one-dimensionalising elements of mass culture which has emerged as a result of some civilizational, political and cultural transformations. Regularities peculiar to the crowd function within mass culture and as a result being subjected to dissolving, defacing influence of mass crowd one encounters the risk of losing the uniqueness of one's own face.

Key Words: *face, mask, facelessness, individuality, crowd, man of a crowd, mass culture, mankurt*

**ԴԻՍԿՈՒՐՍԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՄԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏ. ՄԻՇԵԼ ՖՈՒԿՈ**

ՀԱՅԱՐՓԻ ՄԱՀԱԿՑԱՆ

Մոցիալական գիտություններն այսօր ավելի ու ավելի են դիմում լեզվին ու դիսկուրսին՝ իբրև գիտական վերլուծության մեթոդաբանական հիմնավորման: Այս միտումներն ավելի նկատելի դարձան հետարդիականության համատեքստում: Թերևս պատճառներից մեկն այն է, որ հետստրուկտուրալիզմի պատմությունը հաճախ որոշարկում են իբրև արձագանք լեզվի և դիսկուրսի ստրուկտուրալիստական տեսություններին, որոնցից շատերում լեզուն ու դիսկուրսը դիտվում են իբրև հաղորդակցության գործիք և արդյունք: Դիսկուրսի կառուցվածքների վերլուծության միջոցով հաղորդակցվողը հասնում է խոսքի ըմբռնմանն ու լեզվի կիրառման նպատակներին:

Այդ իսկ պատճառով հետարդիականության ուշադրության կենտրոնում է հայտնվում լեզվի խնդիրը, մտածողության լեզվային բնույթը, մարդու գործունեությունն իբրև «դիսկուրսիվ պրակտիկա»: Հետարդիականության դիսկուրսի ինտերակտիվ կողը հիմնվում է դիալոգի, դիալոգիզացիայի և ներսուբյեկտիվության հասկացությունների վրա, որոնք բանալի բառեր են հետարդիականության դիսկուրսի համընդգրկուն դիտարկման համար:

Դիալոգի էությունը հետևյալն է՝ խոսքում սուբյեկտը կարող է դառնալ խոսելու օբյեկտ և ընդհակառակը: Իմաստը մշտապես ներառված է տեքստի ընթերցման կամ մեկնաբանության գործողություններում: Նման դրսևորումը կարգավորվում է կոնկրետ տեքստերի բազմաթիվ հատկություններով: Կարող ենք փաստել, որ հետարդիական դիսկուրսը կարգավորվում է կողերով ու ենթակողերով, որոնք էլ հենց որոշարկում են գեղարվեստական տեքստի հատկությունները, էությունը: Ինչպես կառաջադրվի և կընկալվի իմաստը՝ մեծ հաշվով կախված է տեքստը ստեղծող և ընկալող անհատից:

Ժակ Դերիդայի տեսության համաձայն՝ անհատի ինքնագիտակցությունը միևնույն ժամանակ տեքստերի ամբողջություն է, քանի որ գտնվում է «տեքստի ներսում», այսինքն՝ որոշակի պատմական գիտակցության կամ մշակույթի շրջանակներում¹: Որոշակի իմաստ, այնուամենայնիվ, արդեն առկա է մեր գիտակցության մեջ, որը մեզ թվում

¹ Տե՛ս և **Դերրիդա Ջ.** Письмо и различие. М., 2000, էջ 17:

է բնական ու հասկանալի, ընդ որում՝ կողեր պետք չեն դրանց գաղտնագերծման համար: Այսպիսով, հասկացումը պայմանավորված է կողավորման գործընթացներով, որոնք արմատավորվում են ընկալման մեխանիզմի մեջ և որոշարկվում են մշակույթով ու ավանդույթներով:

Ներտեքստայնությունն այն հայեցակարգի էությունն է, որում բառը դիտվում է ոչ թե որպես որոշակի կետ (տևական իմաստ), այլ «տեքստային հարթությունների խաչման կետ, տարաբնույթ նամակների՝ գրողի և հասցեատիրոջ երկխոսություն, որոնք ստեղծվել են ներկա և անցյալ մշակութային համատեքստերով»², այլ կերպ ասած՝ ցանկացած տեքստ մեջբերումների խճանկար է, այլ տեքստերի կուտակման և փոխակերպման արդյունք:

Հետարդիականության դիսկուրսի դիալոգիզմը դրսևորվում է «սուբյեկտների հակասականության, առասպելների բազմաֆոնության, ինչպես նաև մշակույթի հեռավոր պատմական լեզվի բազմաֆոնային տեքստի մեջ»³: Հարկ է նշել նաև, որ հետարդիական դիսկուրսի դիալոգիզացիան «բաց արտադրանքի» իրականացման փորձ է, որում մեկնաբանությունը հնարավոր է դառնում պատմության ցանկացած մակարդակում:

Հետարդիականության բոլոր տեսաբանները, չնայած որոշ տարբերություններին, համարում են, որ լեզուն «տիրում է» իր կրողին՝ որոշարկելով նրա մտածողության միջոցներն ու կենսագործունեությունը: Այստեղ լեզուն ներկայացվում է իբրև նշանային կառուցվածք, որտեղ նշանակություններն ի հայտ են գալիս լեզվի կառուցվածք հանդիսացող նշանների հարաբերությունների համատեքստում, որը մեծ հաշվով պայմանավորված է այդ կառուցվածքում իրենց ունեցած որոշակի դիրքով, այլ ոչ թե իրականության «փաստերի» հետ համապատասխանությամբ կամ սուբյեկտի նախապատվություններով:

Հետարդիականությունը հրաժարվում է ռեֆերենցիալ լեզվի նկատմամբ նախկին հավատից, այլ կերպ ասած՝ լեզվի՝ իրականությունը ճշմարիտ ու հավաստի վերարտադրելու հնարավորությունից: Այդ իսկ պատճառով աշխարհի հասկացումը, որը, ըստ հետարդիականության ներկայացուցիչների, հնարավոր է միայն լեզվի մեջ ու լեզվի միջոցով, ոչ թե արդյունք է «աշխարհին ինչպես որ է»-ի, այլ հետևանք է «տեքստերի պատմության»: Հետարդիականության մեջ ցանկացած տեքստ մտածելի է միայն իբրև տեքստ, դիսկուրս, պատում: Ժամանակակից ռեալությունը նկարագրելու համար հետարդիականության ներկայացուցիչները հենվում են տվյալ ժամանակաշրջանի լեզվի ու

² **Кристева Ю.** Бахтин, слово, диалог и роман. Разрушение поэтики. К семиологии парадигм // "Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму". М., 2000, с. 428.

³ **Покровская Е. А.** Русский синтаксис в XX веке: лингвокультурологический анализ. Ростов-на-Дону, 2001, с. 349.

բառերի վրա: Ու, ըստ Լիոթարի, եթե կոնկրետ ժամանակաշրջանը, հասարակությունը կամ կոնկրետ անհատը չունեն իրենց պահանջ-մունքներն արտահայտելու դիսկուրսիվ միջոցներ, ապա վերածվում են «գոհի»՝ դատապարտված լռության⁴: Լիոթարն ընդգծում է, որ 20-րդ դարում ձևավորված ժամանակակիցության նախագիծը խախտված է (այդ նախագիծը Լիոթարն անվանում է մետապատում): Դրա փոխարեն նա առաջարկում է մանրապատումների համակարգ, որոնք, ըստ նրա, ապրում են առօրյայում և որոշարկում այն: Մշակելով մանրապատումի գաղափարը՝ Լիոթարն առանձնացնում է կանոնների երկու համակարգ, համաձայն որոնց էլ կառուցվում է խոսքային գործունեությունը. «վարչակարգերի» առաջարկներ և «դիսկուրսի» ժանրեր: «Վարչակարգերի» առաջարկները նախադասություններ կազմելու կանոններն են, իսկ «դիսկուրսի» ժանրը՝ այս կամ այն նպատակին հասնելու համար նախադասությունների համադրման կանոնները⁵:

Հետարդիականության ներկայացուցիչները ցանկացած պատմական դարաշրջանի մշակույթ ներկայացնում են իբրև բազում տեքստերի գումար կամ իբրև ինտերտեքստ: Ժակ Դերիդան մշակույթն ամբողջությամբ դիտում է իբրև դիսկուրսների կամ տեքստերի հանրագումար և պնդում, որ «տեքստից դուրս ոչինչ գոյություն չունի»⁶: Ցանկացած անհատ անխուսափելիորեն գտնվում է «տեքստի ներսում», որոշակի պատմական գիտակցության շրջանակներում: Այսինքն՝ ողջ աշխարհն, ըստ նրա, անսահման ու անվերջ տեքստ է, և տեքստի հասկացումը հնարավոր է միայն «մշակույթի դիսկուրսիվ դաշտում», այլ կերպ ասած՝ դրանք կարելի է հասկանալ միայն այլ տեքստերի հետ ունեցած կապի մեջ:

Դիսկուրսը ենթադրում է մարդկային հարաբերությունների դիալեկտիկան, որն ընկած է այդ հարաբերությունների հիմքում և որոշարկում է դրանք: Լականը, մասնավորապես, պնդում է, որ դիսկուրսը վերածվում է սոցիալական կապերի որոշակի ձևի, ու «թեև կարող է գործառել նաև առանց բառերի, այդուհանդերձ հիմնային հարաբերություններում հնարավոր չէ առանց լեզվի»⁷: Ըստ նրա՝ սուբյեկտը ենթարկված է դիսկուրսին, Ուրիշ-ին, ով միջնորդի դեր է կատարում «ինքն իր և իր նմանների հետ հարաբերություններում»⁸:

Սակայն հետարդիական դիսկուրսին յուրովի մեկնաբանություն է տվել ֆրանսիացի մտածող Միշել Ֆուկոն, ում մոտեցումն էլ սույն հոդվածի խնդրո առարկան է: Ֆուկոն խիստ ժխտողական վերաբերմունք

⁴ Տե՛ս Լիոթար Ջ.-Փ. Состояние постмодерна. СПб., 1998, էջ 60:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 62:

⁶ Դերրիդա Ջ. Структура, знак и игра в дискурсе гуманитарных наук // "Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму". М., 2000, с. 407–420.

⁷ Լական Ջ. Изнанка психоанализа. Семинары: Книга 17 (1969–1970). М., 2004, с. 9.

⁸ Լական Ջ. Инстанция буквы в бессознательном, или судьба после Фрейда. М., 1997, с. 56.

ունի «տեքստային մեկուսացվածությունը»: Ըստ նրա՝ տեքստը երկրորդային է այն ուժերի համեմատ, որոնք ծնում են յուրաքանչյուր կոնկրետ տեքստը և ընդհանուր «տեքստերի աշխարհը»: Այդ բոլոր տեքստերը գիտակցության համընդհանուր տեքստայնության դրսևորումներն են: Նա գաղափարը բխեցնում է պատմական և սոցիալական համակարգերի հղումների ուղիղ և սերտ կախվածությունից ու պայմանավորվածությունից: Ըստ այդմ՝ Ֆուկոն ձգտում է մարդկային մտածողությունը և գիտակցությունը դիտարկել պատմական տեսանկյունից: Մարդկային գիտակցության պատմականությունը Ֆուկոն որոշարկում է իբրև յուրաքանչյուր դարաշրջանի խորը և ներքին բնութագրիչ: Մրա հետ մեկտեղ՝ ցանկանում է ապացուցել մարդկային գիտակցության յուրատիպությունը յուրաքանչյուր առանձին ժամանակաշրջանում: Պատմությունը Ֆուկոն ըմբռնում է իբրև ընդհատումների շարք, իբրև «դիսկրետություն»⁹: Նման մոտեցման գոյությունը բացահայտելու համար նա դեռևս 20-րդ դարի 60-ականներին առաջադրում է «էպիստեմե» կամ «դիսկուրսիվ ֆորմացիա» հասկացությունը: «Էպիստեմե» «կոնցեպտուալ կառուցվածք» է, «մյուս բոլոր կառուցվածքների կառուցվածքը»: Դրա օրենքներով կազմակերպվում և գործառում են մյուս կառուցվածքները: Ընդ որում՝ նման «գերիշխող կառուցվածքին» վերագրվում է լեզվային բնույթ: Այն հատկապես հասկացվում և մեկնաբանվում է լեզվի համանմանությամբ: Ֆուկոն մարդկանց ողջ գործունեությունը հանգեցնում է այսպես կոչված «դիսկուրսիվ պրակտիկային», որի բովանդակությունը որոշարկվում է համապատասխան էպիստեմեով:

Այսպիսով՝ էպիստեմեի վիճահարույց դաշտն առաջանում է տարբեր գիտական հայեցակարգերի դիսկուրսներից: Չնայած մեթոդների և առարկայի տարբերությանը՝ գիտական հայեցակարգերն էպիստեմեի շնորհիվ իրականացվում են խիստ որոշարկված խոսքային, լեզվային կողում, որ բովանդակում է արգելքներ: Ըստ Ֆուկոյի՝ այդ լեզվային նորմն անգիակցորեն կանխորոշում է լեզվային վարքը և, հետևաբար, մարդկանց մտածողությունը:

Փաստորեն, ըստ Ֆուկոյի, դիսկուրսային միջավայրի կոնկրետ պատմական պայմաններն արձանագրող հետարդիականության փիլիսոփայության հասկացությունները կազմվում են դիսկուրսիվ պրակտիկայի սոցիոմշակութային որոշարկմամբ: Մ. Ֆուկոյի «Դիսկուրսի կարգը» աշխատությունը նվիրված է հենց դիսկուրսի սոցիոմշակութային որոշարկմանն ու վերահսկման մեխանիզմների և էության վերլուծությանը: Դիսկուրսի որոշարկմանն ու վերահսկմանն այդ մեխանիզմները հատկապես ցցուն են հենց մեր՝ ժամանակակից աշխարհում: Ֆուկոն դիսկուրսիվ պրակտիկայի համեմատական վերլուծությունը կատարում է ինչպես ժամանակակից մշակույթի, այնպես էլ դասական

⁹ Фуко М. Порядок дискурса. Киев, 1970, с. 38.

եվրոպական ավանդույթների համատեքստում, ինչը նրան թույլ է տալիս բացահայտել դիսկուրսի մշակութային կարգավիճակի առանձնահատկությունները, ձևավորել դիսկուրսի միջավայրի սոցիոմշակութային որոշարկման ամբողջական օրինաչափությունները:

Դիտարկելով դիսկուրսի պատմական էվոլյուցիան՝ Ֆուկոն սկսում է անտիկ ժամանակաշրջանից, երբ դիսկուրսը պատկանում էր գերիշխող և արտոնյալ մշակութային տարածության երևույթներին, «իրականացնում էր արդարադատությունը և շնորհներ էր անում յուրաքանչյուրին իր չափաբաժնով»¹⁰: Նման մշակութային շրջանակներում ձևավորվող դիսկուրսն «այնպիսին էր, որ, կանխատեսելով ապագան, ոչ միայն հայտարարում էր այն, ինչ պետք է տեղի ունենար, այլև հնարավոր էր դարձնում դրանց իրականացումը և հանդես էր գալիս ճակատագրի հետ ծրագրված»¹¹: Նման դիսկուրսը, ըստ Ֆուկոյի, ոչ միայն «լիազորագրված է», այլև ամբողջապես «վտանգավոր», քանի որ մշակութային տարածության հարաբերությամբ ունի շեշտված գերիշխանության ներունակություն¹²: Պատահական չէ, որ, օրինակ, Անտիկ աշխարհի մշակութային տարածության մեջ քաղաքական խոսքը տառացիորեն որոշում էր պետության ճակատագիրը:

Այլ կերպ ասած՝ անտիկ ավանդույթների շրջանակներում իրականանում է այն, ինչը Ֆուկոն անվանում է «պլատոնական մեծ բաժանում» մշակութային մեջ. «վեհագույն ճշմարտությունն» այլևս դիսկուրսի մեջ չէ, ոչ էլ դիսկուրսի իրականացման մեջ. այն այժմ ամփոփվում է դիսկուրսի կողմից ասվածի մեջ¹³: Այս մտային տարբերակման կարևորագույն սոցիոմշակութային հետևանքը դիսկուրսի և իշխանության միջև բաժանումը եղավ. «սուփեստն այլևս վտարված է», քանի որ դիսկուրսն «արդեն... կապված չէ իշխանության իրականացման հետ» և «այլևս արժեքավոր և ցանկալի չէ» վերջինիս համար: Բացի այդ՝ դիսկուրսն այնպիսի երևույթ է, որին բնորոշ է պոտենցիալ ինքնակազմավորում, այն կարող է ինքնադրսևորվել իբրև քառս և ցուցադրել ակնհայտ հնարավորության պատահական տատանումներ, սակայն դիսկուրսի այս որակները ոչ միայն չեն ներառվում ավանդական դետերմինիզմի հայեցակարգի մեջ, այլև ինչպես դիսկուրսի, այնպես էլ դրա վրա հիմնված դասական մտածողության քայքայման գործոն են:

Ըստ Ֆուկոյի՝ դիսկուրսը չի կարող դիտվել որպես մշակութային տարածության չեզոք տարր: Մշակութային կողմից դիսկուրսի պրակտիկայի կարգավորման մեխանիզմների մանրամասն վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացություններ անելու արևմտաեվրոպական դասական մշակույթում դիսկուրսի խորքային սահմանափակության և

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 35:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 27:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 33:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 49:

հսկելիության մասին: «Ցանկացած հասարակության մեջ դիսկուրսի արտադրությունը և՛ վերահսկվում է, և՛ ենթարկվում ընտրողականության, կազմավորվում և վերաբաժանվում է մի շարք գործընթացների օգնությամբ, որոնց գործառույթն է չեզոքացնել դիսկուրսի լիազորությունները և դրա հետ կապված վտանգները, սանձահարել դիսկուրսի անկանխատեսելիությունը...»¹⁴, - գրում է Ֆուկոն:

Այլ կերպ ասած՝ ժամանակակից մշակույթում թույլատրելի է խոսել դիսկուրսիվ ակտերի իրականացման կանոնների, մեխանիզմների պահպանման, դիսկուրսիվ պրակտիկայի նկատմամբ հսկողության մասին:

Այսպիսով, հետազոտելով դիսկուրսիվ պրակտիկայի սոցիոմշակութային կարգավորման իրականացման կոնկրետ ձևերը, Ֆուկոն առանձնացնում է դիսկուրսի վերահսկման արտաքին և ներքին մեխանիզմներ:

Արտաքին մեխանիզմներ.

1. «Բացառման ընթացակարգեր», որոնցից ամենատարածվածը տարրական արգելանքն է (տաբու). օրինակ՝ «արգելանք օբյեկտի, իրադրության, ծեսի, սուբյեկտի (խոսողի) արտոնության կամ բացառիկ իրավունքի վրա: Այստեղ մենք գործ ունենք երեք տիպի արգելանքների հետ, որոնք փոխլրացնում են միմյանց՝ ստեղծելով պատնեշ, որը մշտապես փոփոխվում է՝ հասարակությունից և ժամանակաշրջանից կախված»¹⁵, այլ կերպ ասած՝ դիսկուրսի որոշ ոլորտներ այնքան էլ հասու չեն հասարակության բոլոր խավերին ու շերտերին: Ֆուկոն նշում է, որ մեր օրերում այս «պատնեշն» առավել նկատելի է քաղաքականությանն ու սեքսուալությանը վերաբերող դիսկուրսներում: Հարկ է նշել, որ քաղաքական դաշտում դիսկուրսն ունի իր ուրույն ընկալումը. այն իշխանական ռեսուրս է, որի միջոցով սոցիալական ինստիտուտներն իրականացնում են իրենց ինքնաներկայացումը, օրինականացումը, իրականության օրինակների կառուցումն ու տարածումը, ինչպես նաև դիրքավորումը սոցիոմշակութային և քաղաքական դաշտում: Եվ այսպես՝

ամեն ինչ չէ, որ կարելի է ասել,

բոլոր իրադրություններում չէ, որ կարելի է խոսել ամեն ինչի մասին, ոչ բոլորին է կարելի խոսել ամեն ինչի մասին:

Փոխարենն ասվում է, որ դիսկուրսը պետք է լինի պարզ կամ չեզոք, լինի այն տեղը, որտեղ սեքսուալությունը կզինաթափվի, իսկ քաղաքականությունը կհանդարտեցվի¹⁶:

2. «Տարանջատման և մերժման» կարգ. սա այնպիսի մեխանիզմ է

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 50:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 50:

դիսկուրսի մեջ, որ միմյանցից տարբերակում և հեռացնում է այնպիսի սոցիոմշակութային երևույթներ, ինչպիսիք են ողջամտությունն ու խելագարությունը: Ըստ Ֆուկոյի՝ արևմտյան մշակույթը որոշարկում էր խելագարին իբրև սուբյեկտ, ում դիսկուրսիվ պրակտիկան իր հիմնական չափորոշիչներով չէր համընկնում մեծամասնության դիսկուրսիվ պրակտիկային և հետևաբար չէր ներառվում նաև տվյալ ավանդության հաղորդակցական գործընթացների մեջ: Նույնիսկ Ժ. Դեյոզը և Ֆ. Գվատարին, ելնելով Մ. Ֆուկոյի հայեցակարգից, որտեղ նա հակադրում էր մշակութային անգիտակցական գործունեության գերիշխանությունը «սոցիալապես մերժելի» գործունեությանը (մի կողմից՝ պոետներ, գրողներ, արվեստագետներ, մյուս կողմից՝ խելագարներ, հիվանդներ, հանցագործներ), առաջ քաշեցին «շիզոֆրենիա» հասկացությունն իբրև անձի հիմնական ազատագրիչ և հեղափոխական սկիզբ, որ հակադրում է նրան կապիտալիստական հասարակության «հիվանդ քաղաքակրթությանը»¹⁷: «Իսկական» արվեստագետը, ըստ նրանց, անխուսափելիորեն «շիզոֆրեն անձ» է, և հասարակության մեջ իր չընդունվածությամբ նա ձեռք է բերում «սոցիալական այլասերվածի» համբավ ու ակամա ներառվում է շիզոֆրենիկական դիսկուրսի մեջ, դիսկուրս, որ հարցականի տակ է դնում համընդհանուր տրամաբանության իրավասությունը¹⁸:

Վաղ միջնադարից սկսած՝ խելագար էին համարում նրան, ում դիսկուրսը չէր կարող շրջանառվել մյուսների դիսկուրսի պես: Մրա հետ մեկտեղ՝ Ֆուկոն նկատում է, որ մեծամասնության կողմից ընդունված դիսկուրսի ձևին խելագարի դիսկուրսի անհամապատասխանությունը որակվում է իբրև դիսկուրս, որում բացակայում են իմաստը, հստակությունը, այսինքն՝ այն գերծ է կոնկրետ տրված «սահմանափակումներից, այլ կերպ ասած՝ այստեղ իմաստն ավելի առողջ է, քան ողջամիտ մարդկանց մոտ է»¹⁹: Մ. Մերվանտեսը կասեր՝ «Խելագարությունը հաղթահարում է բոլոր փաստարկները»²⁰: Երբեմն ասում են, որ խելագարի խոսքը չի համապատասխանում իրականությանը, նշանակություն չունի, դատարանում նա վկայություն չի կարող տալ, սակայն երբեմն էլ խելագարի խոսքին հատուկ լիազորություններ են տրվում, այսինքն՝ խելագարին հաճախ լիազորվում է ասել թաքնված ճշմարտություններ, ավետել ապագան, դիտարկումներ անել առանց խորամանկությունների, պարզունակ ձևով: Այսպես «Դոն Կիխոտ»-ը դիտվում է իբրև բացառապես ասպետական վեպերի դեմ ուղղված գրական նմանակում (պարոդիա), բայց հանճարի գրիչը միշտ ավելի մեծ է, քան նա ինքը. նա չի սահմանափակվում ժամանակավոր մտադրություններ-

¹⁷ Гватари Ф. Шизоанализ и производство субъективности. М., 2006, с. 86.

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 88:

¹⁹ Фуко М., նշվ. աշխ., էջ 53:

²⁰ Մ. Մերվանտես, Դոն Կիխոտ, Եր., 1934, էջ 7:

րով, ասպետական վեպերի քննադատությամբ: Մերվանտեսը նետվում է պայքարի՝ իր համար գենք ընտրելով ծիծաղը՝ ամենաուժեղ գենքերից մեկն այն ամենի դեմ, ինչ ապրել է իր դարը և դեռ շարունակում է գոյությունը քարշ տալ: Դոն Կիխոտի կերպարով Մերվանտեսը միանում է հումանիստներին՝ ցանկանալով, որ մարդիկ վերադարձնեն իրենց բնական վիճակը՝ ոսկեդարը: Այդ պայքարի համար նա ընտրում է հասարակության կողմից խելագար հռչակված ասպետին, ում շուրթերից էլ հնչեցնում է իր վեհագույն իդեալները, անսահման նվիրվածությունը մարդկությանը, նրան դարձնում դրական, համակրելի և նույնիսկ սիրելի: Չնայած ընթերցողները ծիծաղում են նրա որոշ անիմաստ արկածների վրա, ամեննին էլ չեն կասկածում նրա իդեալի մաքրությանը:

Դարեր շարունակ Եվրոպայում խելագարի՝ հասարակության կողմից այդպես հռչակվածների խոսքը կա՛մ չի լսվել, կա՛մ էլ լսելիս պարզապես ուշադրության չի արժանացել. այն ասվել և անմիջապես չկեցության է մատնվել, բայց, այդուհանդերձ, դոնկիխոտներ շատ կան պատմության էջերում: Ու ինչն է առավել ուշագրավ այստեղ, որ խելագարի խելագարության մասին տեղեկանում են հենց նրա խոսքերից. «...թե՛ անձանոթի խոսքերից, թե՛ կերպարանքից վաճառականները կռահեցին, որ նա խելագար է...»²¹, խոսքեր, որոնք խելագարության և ողջամտության բաժանման տարածությունն են: Այսօր գուցե ոմանք պնդեն, թե խելագարի խոսքն այլևս լուսանցքում չէ, թե այն այլևս չկեցության մատնված իրողություն չէ, այլ, ընդհակառակը, գրավել է մեր ուշադրությունը, և մենք այսօր փորձում ենք դրանում ինչ-որ իմաստ փնտրել կամ էլ գուցե ինչ-որ արարման ավերակներ ուրվագծել, ինչպես ասում է Ֆուկոն: Սակայն նման ուշադրության արժանանալը ևս վերջ չդրեց վերոնշյալ բաժանմանը: Թերևս ոչ թե բաժանումն է վերացել, այլ այն այժմ ուրիշ կերպ է գործում՝ այլ ուղղություններով, նոր ինստիտուտների միջոցով և բացարձակ այլ հետևանքներ ունի:

Իհարկե, գոյություն ունեն դիսկուրսի վերահսկողության ու սահմանափակման այլ ընթացակարգեր ևս, որոնք ինչ-որ իմաստով գոյություն ունեն դրսից, դրանք գործառում են իբրև բացառման համակարգեր և վերաբերում են դիսկուրսում ցանկության ու իշխանության դրսևորմանը:

Մրանք թերևս երկու հակադիր պատասխաններ են միևնույն մտահոգությանը. մտահոգություն, որ վերաբերում է դիսկուրսի այն պահին, թե ինչ է իրենից ներկայացնում մեր իրականության մեջ արտահայտված կամ նկարագրված դիսկուրսը, մտահոգություն դիսկուրսի անցողիկ գոյության վերաբերյալ, գոյություն, որ, իհարկե, դատապարտված է վերացման, սակայն դա սովորաբար այնքան ժամանակա-

²¹ Նույն տեղում, էջ 19:

տար է լինում, որ այդ ընթացքում դիսկուրսն արդեն դադարում է մնալ մեր իշխանության տակ, մտահոգություն առ այն, որ հենց դիսկուրսն է որոշում կռիվները, հաղթանակները, իշխանությունն ու ստրկությունը:

Հաշվի առնելով այս ամենը՝ Ֆուկոն առաջադրում է «դիսկուրսիվ վերահսկողության սկզբունքները»: Ֆուկոյի գնահատմամբ՝ եվրոպական միտքը «երբեք էլ չի մտահոգվել դիսկուրսի մեջ իմաստին ու խոսքին հատկացված տարածության չնչինությամբ, քանի որ ինչպես նախկինում, այնպես էլ այսօր եվրոպական մշակույթն առավելապես մտահոգ է մատուցման ու ընկալման տարրերի շեշտմամբ»²²:

Ծանոթանալով դիսկուրսի արտաքին ընթացակարգերին՝ անհրաժեշտ է, իհարկե, անդրադառնալ նաև դիսկուրսի *ներքին* ընթացակարգերին, քանի որ այս պարագայում դիսկուրսի նկատմամբ հսկողությունն արդեն իրականանում է հենց իր՝ դիսկուրսի կողմից, բացի այդ՝ միայն այս պարագայում դիսկուրսի կառուցման ու գործառման մասին պատկերացումները կլինեն քիչ թե շատ ամբողջական: Մրանք դասակարգման սկզբունքներ են, որ կոչված են սանձահարելու դիսկուրսի իրավիճակայնությունն ու պատահականությունը:

Խոսքն առաջին հերթին մեկնաբանությունների (comments) մասին է: Ֆուկոն կարծում է, որ դժվար թե գտնվի հասարակություն, որտեղ չլինեն հստակ կարևորության պատումներ, որոնք կանխատու, կրկնում են դիսկուրսը, որտեղ չլինեն դիսկուրսի բանաձևեր, տեքստեր, ծիսակարգեր, որոնք արտահայտվում են որոշակի կոնկրետ իրադրություններին համապատասխան: Կարճ ասած՝ կարելի է ենթադրել, որ բոլոր հասարակություններում էլ բավականին կանոնավոր կերպով առկա է դիսկուրսային բազմաշերտություն: Այսպիսով, կան դիսկուրսներ, որոնք

- փոփոխվում են օր օրի,
- վերանում են այն գործողությունների հետ, որոնցում արտահայտվել են,

• ընկած են խոսքի մի շարք նոր գործողությունների հիմքում, որոնցով ըմբռնվում են, փոխակերպվում, այլ կերպ ասած՝ դիսկուրսներ, որ գոյություն ունեն իրենց ձևավորումից անդին. անվերջորեն ասվում են, արդեն ասված են և դեռ պետք է ասվեն²³:

Ակնհայտ է, որ այս շերտատումը ո՛չ տևական է, առավել ևս՝ բացարձակ: Մի կողմից ունենք ինչ-որ թվով ընդմիջտ տրված հիմնական կամ ծնվող դիսկուրսներ, իսկ մյուս կողմից՝ դրանց բազմաթիվ կրկնություններ, մեկնաբանություններ (comment), մեկնություններ (interpretation): Շատ հաճախ առաջնային տեքստերն անկանում են և կորչում, իսկ երբեմն էլ մեկնաբանությունները զբաղեցնում են հենց

²² **Փյոկո Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 22:

²³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 59:

դիսկուրսի տեղը (այսօր սոցցանցերում տեղ գտած մի շարք հոդվածների մեկնաբանություններն ինչ-որ պահից իրենց վրա են վերցնում դիսկուրսի հիմնական գործառնությունները և սկսում են իրենք մեկնաբանվել, և սա ինչ-որ առումով անվերջանալի գործընթաց է): Այլ կերպ ասած՝ այստեղ մենք գործ ունենք առաջնային և երկրորդային տեքստերի հետ: Երկրորդային տեքստերը մեկնաբանություններն են, որոնց հիմնական դերը դիսկուրսում արդեն իսկ ասվածի վերհանումն է: Սովորաբար դրանք նոր դիսկուրս կառուցելու հնարավորություններ են²⁴:

Ապակառուցողականությունը՝ իբրև հետարդիական վերլուծության ընդհանուր մեթոդ, վերլուծելով մշակույթի ցանկացած երևույթ, ցանկացած տեքստ, անխուսափելիորեն վերածվում է բազմիմաստ և անվերջ մեկնաբանելի գործընթացի, որ հարաբերական է դարձնում ցանկացած տեքստ, ցանկացած հասկացություն՝ արդյունքում իմաստագրկելով նաև ճշմարտության խնդիրը: Այդ իսկ պատճառով լեզուն առանց միջնորդավորման իմաստ կամ ճշմարտության կրող կայուն միջավայր չէ: Այստեղից էլ բխում է հետարդիականության կարևորագույն դրույթներից մեկը՝ տեքստի աննույնականության ու գիտելիքի անհուսալիության դրույթը, քանի որ վերջիններս ձեռք են բերվում լեզվի միջոցով:

Բացի վերոնշյալից՝ դիսկուրսի կարևորագույն սկզբունքներից է հեղինակը՝ իհարկե՝ ոչ որպես խոսող անհատ, ով արտահայտել կամ գրել է տեքստը, այլ իբրև դիսկուրսի խմբավորման սկզբունք, իբրև դրան նշանակության աղբյուր և միասնություն, իբրև դրա կապվածության կենտրոն: Այս սկզբունքը գործում է ոչ ամենուր և ոչ միշտ:

Կան բազմաթիվ դիսկուրսներ, որ գործառում են այնպես, որ դրանց իմաստը և ազդեցությունն իրագործվի առանց հեղինակին հաշվի առնելու. դիսկուրսի նման օրինակներ են պայմանագրերը, հրամանագրերը, որտեղ հատկապես կարևորվում են ստորագրող կողմերը, քան ինքը՝ հեղինակը: Իհարկե, կան նաև այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսիք են գրականությունը, փիլիսոփայությունը և գիտությունը, որտեղ ընդունված է տեքստը վերագրել հեղինակին: Օրինակ՝ միջնադարում հեղինակը նաև ճշմարտության ապացույցն էր, այսինքն՝ իրենց գիտական արժեքը տեքստերը ձեռք էին բերում հեղինակի միջոցով, այնինչ նոր ժամանակներում գիտական դիսկուրսն ավելի ու ավելի է պարզեցվում. այժմ հեղինակն անհրաժեշտ է ընդամենը թեորեմին անուն տալու համար: Սակայն գրականության ոլորտում հեղինակի դերն ավելի է կարևորվում: Այսպես, օրինակ, միջնադարում դրամաները, պոեմները և գրական այլ ստեղծագործություններ շրջանառվում էին հիմնականում անանուն, մինչդեռ 17-րդ դարից սկսած՝ կարևորագույն գործոն է, թե ով է այդ ստեղծագործությունների հեղինակը: Ավելին, այժմ երբեմն

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 60:

հեղինակից «պահանջում են» իր անձի ներկայությունը տվյալ ստեղծագործության տարածության մեջ:

Այսպիսով, ըստ Ֆուկոյի՝ ցանկացած պատմական դարաշրջանում առկա է գիտելիքի քիչ թե շատ միասնական, առանձնահատուկ համակարգ, որ կառուցվում է տարբեր գիտակարգերի դիսկուրսիվ պրակտիկաներից՝ էպիստեմեից, որն իրականանում է իբրև լեզվային կոդ, նորմա, կանխորոշող անգիտակցական լեզվական վարք, և հետևվաբար պայմանավորում է անհատների մտածողությունը կոնկրետ դարաշրջանում: Ինքը՝ Ֆուկոն, արևմտաեվրոպական քաղաքակրթության պատմության մեջ առանձնացնում է հինգ հիմնական փուլեր՝ անտիկ, միջնադարյան, վերածնունդ (15-16-րդ դդ.), լուսավորականություն (17-18-րդ դդ.) և ժամանակակից (19-րդ դարի սկզբից մինչ իր ապրած օրերը): Այս փուլերն արմատապես տարբերվում են. ընդ որում՝ այդ տարբերությունները առաջին հերթին, ըստ Ֆուկոյի, վերաբերում են դարաշրջանների մտածողության ոճին: Ֆուկոն էպիստեմեն սկզբունքորեն անճանաչելի է համարում իր ժամանակակիցների համար: Բանն այն է, որ դրա ազդեցության մեխանիզմն անգիտակցականի ոլորտում է: Ըստ նրա՝ էպիստեմեն մշտապես ներքուստ ենթարկվում է իշխանական հարաբերությունների կառուցվածքին և հանդես է գալիս իբրև «ամբողջականացնող դիսկուրս», օրինականացնող իշխանություն, ինչի համար էլ չի կարող լինել չեզոք կամ օբյեկտիվ: Անշուշտ, այս ելակետային ու կարևոր գաղափարները և դրանց հետ կապված ողջ քննադատական դրսևորումներն անհնար է հասկանալ այն արմատական սոցիոմշակութային փոփոխություններից դուրս, որ տեղի են ունեցել աշխարհում, նախ և առաջ արևմտյան հասարակության մեջ համաշխարհայնացվող մաս-մեղիայի համակարգերի, պատրանքներ ու առեղծվածներ ծնող զանգվածային գիտակցության ազդեցությամբ: Այս փոփոխություններն ուղղորդում են մշակույթի արմատական, գոյաբանական փոխակերպումները՝ ի հայտ բերելով մշակութային պատկերացումների ու գիտելիքների և սոցիալական ու մարդկային ռեալության կապի կորուստ՝ դառնալով սիմուլյակր: Նորաձև դարձած այս հասկացությունը նշանակում է կեղծ իր՝ փոխարինելով «տանջալի, զարհուրելի, հոգեվարք ապրող» իրականությանը, վերացնելով իրականության և որևէ ռեֆերենտ չունեցող երևակայության, թվացյալության միջև տարբերությունը: Հորինվածի և իրականության կապը, ըստ Բոդրիարի, տեղի է ունենում մի քանի փուլով, որ նշանավորվում է ռեֆերենտի կոդերի ազատության աճով. օբյեկտիվ իրականության արտացոլումը փոխարինվում է դրա այլասերմամբ, ապա՝ դրա բացակայության քողարկմամբ, ի վերջո՝ իրականության հետ որևէ կապի կորստով, որ փոխարինվում է թվացյալությամբ:

Այս կերպ մարդու՝ աշխարհի հետ հարաբերությունը փոխակերպ-

վում է արմատական ձևով: Արդեն ոչ մի հղում չի կատարվում «ոեալ» օբյեկտին, քանի որ աշխարհում, որտեղ գերիշխում են արհեստական մոդելները, տարբերություն չկա «իրերի» և «բառերի» միջև: Օբյեկտից զրկված սուբյեկտը չի կարող համեմատել իր պատկերացումներն օբյեկտի հետ և հայտնվել հիպերիրականությունից կախվածության մեջ: Մարդկային կյանքը դառնում է անիրական, աննույնական, առաջ է բերում անկայունության և աշխարհի համընդհանուր ապակազմակերպվածության զգացողություն:

Ֆուկոն փորձում է նաև ուրվագծել էպիստեմների հերթափոխման մեխանիզմները, որի էությունը ներառվում է էպիստեմի փոխակերպումներում կամ մուտացիաներում: Ֆուկոն դիտարկում է դիսկուրսիվ պրակտիկայի փոխակերպման երեք դաս՝

- շեղում կամ դերիվացիա՝ ներդիսկուրսիվ կախվածություն - դեդուկցիայի ճանապարհով տեղի ունեցող փոփոխություններ,
- որակափոխում կամ մուտացիաներ՝ միջդիսկուրսային կախվածություն - գիտակարգերի միջև սահմանների միախառնում, դերերի փոփոխում և սուբյեկտի դիրքորոշումներ,
- վերաբաշխում կամ ռեդիստրիբուցիա՝ արտադիսկուրսային կախվածություն - դիսկուրսի գործառույթների միախառնում²⁵:

Այսպիսով, շոշափելով գիտելիքի ստացման այս խնդրակարգը, կապված այս կամ այն դարաշրջանը բնորոշող հասկացություններում և տեքստերում դրանց արտահայտման յուրահատկություններից, Ֆուկոն ընդհանրացնում է, որ գոյություն ունի դիսկուրսիվ կարգ, ասել է թե՛ տվյալ դարաշրջանում շրջանառվող ասույթների ամբողջություն, որոնք ենթարկվում են ձևավորման միևնույն սկզբունքներին, և հենց այդ կարգն է պայմանավորում կոնկրետ դարաշրջանը բնորոշող ասույթների կառուցման և բաշխման սկզբունքը: Այլ կերպ ասած՝ դիսկուրսն «անանուն, պատմական, ժամանակով և տարածությամբ որոշարկված կանոնների ամբողջություն է, որ որոշարկում է փոխազդեցության արտահայտման պայմանները տվյալ դարաշրջանում և տվյալ սոցիալական, տնտեսական, աշխարհագրական կամ լեզվային միջավայրի համար»²⁶: Այդ իսկ պատճառով կոնկրետ սոցիալական խմբի անդամները հաղորդակցման գործընթացում նորեկներին և այլ խմբերի անդամներին տեղեկացնում են իրենց սոցիալական խմբի գաղափարախոսության մասին և պաշտպանում այն: Այս կերպ գաղափարաբանական սոցիալիզացիան իրականանում է դիսկուրսի մեջ և դիսկուրսի միջոցով: Փաստացի, այսպիսի ընկալման դեպքում դիսկուրսը հաղորդակցության սուբյեկտի սոցիալական հայտանիշ է:

²⁵ Տե՛ս **Фуко М.** Археология знания. Киев, 1996, էջ 118:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 119:

Բանալի բառեր - դիսկուրս, դիսկուրսիվ կարգ, մեկնարանություն, մեկնություն, տեքստ, ինտերտեքստ, նարրատիվ, մետանարրատիվ, էպիստեմե

ԱՅԱՐՄԻ ՏԱԱԿՅԱՆ – *Discourse as a social context of communication.*
Мишель Фуко. – Постмодернистская парадигма связана с восприятием мира как хаоса, управляемого вероятностными законами или игрой слепого случая и разгулом бессмысленного насилия. Отсюда и декларируемый отказ от детерминизма и поисков истины, что ведет к подрыву авторитета метанарраций и фрагментарности противоречивого дискурса. Нелинейность смысла постмодернистского дискурса способствует его диалогизации и как следствие – интерактивности участников общения. В постмодернизме наблюдается расширение новых возможностей локальных дискурсов, то есть не линейная одномерность знакового ряда, а пространственная многолинейность означающих. Она проявляется в нелинейности смысла, приводящей к интерактивности восприятия, то есть вовлечению читателя в событие, совместную креативную деятельность по производству текста. Книга французского философа М. Фуко «Порядок дискурса» посвящена социокультурному взгляду на дискурс. Учёный анализирует и сравнивает дискурсивные практики, культивируемые в современной ему культуре и принадлежащие классической европейской традиции. Это позволяет ему выявить культурный статус дискурса и его специфику, а также сформулировать интегральные закономерности социокультурной детерминации в дискурсивной сфере.

Ключевые слова: *дискурс, порядок дискурса, комментарий, интерпретация, текст, интертекст, нарратив, интернарратив, эпистеме*

ՆԱՅԱՐՄԻ ՏԱՆԿԱՅԱՆ – *Discourse as a Social Context of Communication.*
Michel Foucault. – Post-modernist paradigm is associated with the perception of the world as chaos, managed by probabilistic laws or a game of chance and senseless violence of the rampant, hence declared rejection of determinism and the search for truth that leads to undermining credibility metanarratives fragmentation and contradictory discourse. Nonlinearity sense of postmodern discourse contributes to its dialogization and, as a consequence – the interactivity of communication participants. In postmodernism opportunities of local discourses have been expanding, that is not the sign of a number of linear one-dimensional and spatial multilinearity meaning. It is manifested in the form of non-linearity of meaning, leading to the perception of interactivity, i. e. the involvement of the reader in the event that the joint creative activities for the production of the text. This discourse is perceived as a “contact unity”, “game of the rules” and “concepts manipulate the way”, which is due to social norms and values. Foucault’s “Discourse order” was devoted to the analysis of socio-cultural definition, control mechanisms of discourse. Foucault makes a comparative analysis of the performance of discursive practices with modern culture, both in the context of modern and classical European traditions, which allows him to expose the status of cultural discourse characteristics, determination of integrated socio-cultural patterns shape the discursive environment, in other words, discourse analysis, which may include representative different levels, exposes discourse the communicative-pragmatic framework that is given to the socio-cultural environment in which the language level is designed, determines discourse as, so-called, “verbal packaging”.

Key words: *Discourse, discursive order, comment, interpretation, text, intertext, narrative, metanarrative, episteme*

**ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ ԱԼ. ՄՅԱՄՆԻԿՅԱՆԻ
ՏԵՍԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

ԱՐՓԻՆԵ ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ

Ազգային հարցը դասվում է սոցիալ-փիլիսոփայական դեռևս չլուծված հիմնախնդիրների շարքին: Այն սերտորեն առնչվում է ազգ, ազգայնականություն, ազգային ինքնություն, ազգային գաղափարախոսություն և ազգային պետություն հասկացությունների հետ: Ժամանակակից աշխարհում անընդհատ կարելի է ականատեսը դառնալ ազգային շարժումների, որոնց շնորհիվ ստեղծվում են ազգային պետություններ՝ ազգի իրավաքաղաքական կյանքի բնականոն կազմակերպումը և կարգավորումը ապահովելու համար: Այս գործընթացները սկզբնավորվել են դեռևս նոր ժամանակի արշալույսին: Սկսած 19-րդ դարից՝ խնդրի վերաբերյալ քննարկումներն առավել ակտիվանում են՝ դառնալով գերազանցապես ավստրոմարքսիզմի տեսաբաններ Օ. Բաուերի, Կ. Ռենների և այլոց ուսումնասիրության առարկան: Վերջիններս, հակադրվելով մարքսիզմի գաղափարախոսությանը, համոզված էին, թե սոցիալիզմի հաստատմամբ ազգերը չեն վերանա, սոցիալիզմը ժողովրդին կհամախմբի ազգային-մշակութային հանրությամբ, ազգը կդարձնի ինքնավար: Ազգայինը վեր հանելու փորձերն ավելի հաճախակի էին 20-րդ դարասկիզբին, երբ ձևավորվեցին և վառ դրսևորվեցին ազգի բնորոշման և դրանից ածանցվող մի շարք խնդիրների լուծմանը վերաբերող տարբեր, անգամ հակադիր տեսակետներ, որոնք երբեմն նույնիսկ դրսևորվում էին ծայրահեղորեն: Մի կողմից՝ սկսվեց ազգայնականության ծայրահեղ դրսևորման, կամ որ նույնն է՝ ազգայնամոլության տարատեսակի՝ ֆաշիզմի հաղթարշավը, մյուս կողմից՝ աշխարհը հեղեղվեց մարքսիզմի գաղափարախոսության առաջամարտիկներով, որոնք հավատում էին Մարքսի և Էնգելսի տեսության կենսագործման հնարավորությանը: Ազգային հարցի լուծման հրատապությունն ու կարևորությունը ցայտուն դրսևորվեցին 20-րդ դարասկզբի ռուս իրականության մեջ: Ռուսական կայսրությունում ապրում էր հարյուրից ավելի ազգերից բաղկացած մի հանրություն, որտեղ յուրաքանչյուր ազգ առաջ էր քաշում իր պահանջները, որոնք շատ հաճախ հակասում էին մյուսի շահերին՝ հանգեցնելով ազգամիջյան բախումների: Մա մի ժամանակաշրջան էր, երբ ռուս իրականության մեջ սկսում էին ձևավորվել առաջին քաղաքական կուսակցությունները, որոնց ծրագրերում կարևոր

տեղ էին տրվում ազգային հարցի լուսաբանմանը, առկա խնդիրների վերհանմանը և առաջարկվում տարբեր լուծումներ: Այդ տեսակետից առանձնապես հատկանշական են ազգային հարցի լուծման վերաբերյալ մարքսիզմի տեսաբանների ծավալուն անդրադարձները՝ ի դեմս Վ. Ի. Լենինի, ով հարցի առնչությամբ իր ուսումնասիրությունները սկսել էր դեռևս իր հեղափոխական գործունեության սկզբում՝ 1890-ական թվականներից: Հենց այս ժամանակահատվածում էլ Լենինը առաջադրում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի գաղափարը, որը, դառնալով ՌՄԴԲԿ-ի քաղաքականության ծրագրային գլխավոր կետերից մեկը, բոլշևիկների համար դարձավ Ռուսական կայսրությունը քայքայելու շատ հարմար գործիք: Հետագայում՝ 1905-1907 թթ. և 1912-1914 թթ., ազգային ինքնորոշման իրավունքի լենինյան հայեցակետը ավելի է որոշակիանում. «...ազգերի ինքնորոշում ասելով հասկացվում է նրանց պետական անջատումն օտարազգի կոլեկտիվներից, հասկացվում է ինքնուրույն ազգային պետության գոյացումը»¹: Ազգության գաղափարը Լենինի և նրա համախոհների կողմից հռչակվում է բուրժուական նախապաշարմունք, որը պետք է վերանսար հեղափոխության հաղթանակից հետո՝ ջնջելով ազգային թե՛ տարածական, թե՛ հոգեբանական սահմանները: Իսկ մինչ այդ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի միջոցով հարցին պարզապես միջանկյալ լուծում էր տրվում: Խնդրի մարքսիստական լուծումը քննադատվեց այլ քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչների՝ կադետների, էսեռների, մենշևիկների կողմից, որոնք ի հակակշիռ առաջադրեցին ազգային-կուլտուրական ինքնավարության կամ դաշնության բանաձևերը: Մրանք էլ իրենց հերթին անընդունելի էին բոլշևիկյան գաղափարախոսների համար:

Ազգային հարցի լուծման հակադիր տեսակետների պայքարը շարունակվում է մինչ օրս: Այն 20-րդ դարասկզբին ձևավորված աշխարհաքաղաքական պատկերի տրամաբանական շարունակությունն է: Այս համատեքստում առավել քան կարևոր են դառնում նախորդ դարասկզբին խնդրի լուծմանը վերաբերող լայնորեն տարածված տեսակետների քննությունը և վերաարժևորումը: Ազգային հարցի լուծման գործում որոշիչ է «ազգ» հասկացությունը, որի վերաբերյալ առկա է երկու մոտեցում՝ *կառուցողական* և *ասպակառուցողական*: Վերջինս առավելապես բնորոշ է հարցի առնչությամբ մարքսիստական դիրքորոշմանը, որն աչքի է ընկնում ազգի լինելիության հանդեպ բացասական վերաբերմունքով՝ կանխատեսելով ազգի վերացում սոցիալիստական հասարակարգի հաստատման միջոցով: Կառուցողական մոտեցման շրջանակներում եվրոպական սոցիալ-փիլիսոփայական մտքի համատեքստում առավել տարածում են գտել երեք հիմնական ուղղություն-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, 55 հատորով, հ. 25, Եր., 1980, էջ 311:

ներ՝ 1. *բնապաշտական*, 2. *մոդեռնիստական* և 3. *էթնոսիմվոլիստական*: Բնապաշտական ուղղության կողմնակիցները (Վ. Մյուլման, Յու. Բրոմլեյ, Լ. Գումիլյով) ազգությունը համարում են մարդու բնական հատկանիշ, իսկ ազգը՝ անհիշելի ժամանակներից գոյություն ունեցող երևույթ: Մոդեռնիստական ուղղության մեջ ազգը և ազգությունը դիտվում են իբրև ժամանակակից կատեգորիաներ, որոնք ձևավորվել են 1789 թ. Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունից հետո: Ընդ որում՝ այս ուղղության ներկայացուցիչները ազգի ձևավորման հիմքում դնում են տարբեր գործոններ, ինչպես օրինակ՝ տնտեսական (Տ. Նեյրն, Մ. Հեթչեր), քաղաքական (Ջ. Բրոյնի, Պ. Բրաս, Է. Հոբսբաում) և սոցիոմշակութային (Է. Գելներ, Բ. Անդերսոն, Մ. Խրոխ): Էթնոսիմվոլիստական ուղղության ներկայացուցիչները (Ջ. Արմսթրոնգ, Է. Սմիթ, Ջ. Հաթչինսոն) փորձում են ձևավորել նախորդ երկու ուղղությունների փոխզիջումային տարբերակը՝ ազգի առաջացումը պայմանավորելով տվյալ հանրության համեմատաբար հին պատմությամբ և ազգային ինքնագիտացությամբ:

Ազգի ծագման և ազգային հարցի լուծման առնչությամբ սկիզբ առած բուռն քննարկումների գործընթացից անմասն չի մնացել նաև 20-րդ դարասկզբի արևելահայ հասարակական-քաղաքական միտքը, որ առավելապես ռուսական իրադարձությունների ազդեցության տակ էր: Խնդրի լուծումն առավել հրատապ էր Անդրկովկասում տվյալ ժամանակահատվածում առկա ազգամիջյան սուր բախումների պատճառով: Այն այսօր էլ չի կորցրել իր հրատապությունը, քանի որ տարածաշրջանն այսօր էլ շարունակում է մնալ աշխարհի թեժ կետերից մեկը՝ ի դեմս նաև Ղարաբաղյան հիմնահարցի, որ սաղմնավորվել է դեռևս անցյալ դարասկզբին: Այս տեսանկյունից 20-րդ դարասկզբի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների մոտեցումների քննությունն առավել կարևոր է դառնում: Նշենք, որ 20-րդ դարասկզբին հայ մտքի տեսաբանները ազգին և ազգայինին վերաբերող խնդիրներում ունեին ուրույն, շատ հաճախ միմյանց հակադրվող դիրքորոշումներ, որոնց համապատասխան տվյալ պատմական իրավիճակում առաջադրում էին ազգային հարցի իրենց լուծումը՝ սահմանափակվելով տեսական դրույթների ձևակերպմամբ, որոնք պատմական-քաղաքական իրավիճակի պատճառով, ցավոք, զուրկ էին կենսագործման հնարավորությունից:

Դեռևս 1906 թ. «Կայծի» համարներում լույս է տեսնում Ստ. Շահումյանի «Ազգային հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան» ծավալուն հոդվածը, որում անդրադառնալով ազգի սահմանման խնդրին՝ նա նշում է. «...ներկա պատմական շրջանում ընդհանրապես *ազգություն* գաղափարը՝ նեղ զուտ բնական իմաստով վերցրած, նույնանում է ազգություն-հասարակական գաղափարի, կամ ազգություն-պետություն գա-

ղափարի հետ»²: Այսպիսով, հայ մարքսիստների կողմից ազգությունը նույնացվում էր պետության հետ՝ անտեսելով ազգություն-հայրենիք բաղկացուցիչը, ինչը անմիջականորեն հանգեցնում էր անհայրենիք միատարր «կոմունիստական ազգության» ձևավորման գաղափարին, որ ազգային հարցի լուծումը ենթադրում էր ազգության վերացմամբ: Այլ էին մյուս հասարակական-քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչների տեսակետները: 1907 թ. Ն. Յ. Դաշնակցության ներկայացուցիչ Գ. Խաժակը իբրև ազգային հարցի լուծման լավագույն տարբերակ առաջադրում էր դաշնության գաղափարը՝ այն հակադրելով ազգային ինքնորոշման իրավունքի մարքսիստական պահանջին³: Ազգային հարցին ծավալուն հողվածով հանգամանորեն անդրադարձել է նաև Դ. Անանունը 1913 թ.: Նա առաջադրում էր ազգային-կուլտուրական ինքնավարության գաղափարը⁴:

Տեսակետների այսօրինակ բազմազանությունը հանգեցնում էր գաղափարական թեժ բանավեճերի, որոնց ակտիվ մասնակիցներից էր հայ մարքսիզմի տեսաբան Ալ. Մյասնիկյանը, որը մեծ դերակատարում ունեցավ անցած դարասկզբին Չանգեզուրը Արևելյան Հայաստանի կազմում ներառելու գործում: Ինչ վերաբերում է Լեոնային Ղարաբաղին, ապա հարկ է նշել, որ 1921 թ. հունիսի 17-ին Ալեքսանդր Մյասնիկյանը ՀԽՍՀ կառավարության անունից Լեոնային Ղարաբաղը հռչակել էր Հայաստանի անբաժանելի մաս: 1921 թ. հուլիսին Թիֆլիսում գումարված Կոմբյուրոյի տխրահռչակ նիստում Մյասնիկյանը գրեթե միակն էր, որ Արցախի ճակատագիրը որոշելու հարցում լրջորեն ընդդիմացավ Ստալինին, թեև նրա ջանքերը, ցավոք, մնացին ապարդյուն: Սակայն հենց նույն Մյասնիկյանի ջանքերով Ադրբեջանը ստիպված եղավ 1923 թ. հուլիսի 7-ին Լեոնային Ղարաբաղին ինքնավար մարզի կարգավիճակ շնորհել:

Խնդրո առարկա հարցի լուծման մյասնիկյանական հայեցակետն անհրաժեշտ է դիտարկել երկու հարթությունում՝ **ընդհանուր** և **մասնավոր**: Առաջինի պարագայում Մյասնիկյանը ելնում էր ազգային հարցի լուծման մարքսիստական դիրքորոշումից, ըստ որի՝ միակ հնարավոր ճանապարհ էր համարվում ազգերի ձուլումը մեկ ընդհանուր անհայրենիք միավորի մեջ՝ դրանց կենտրոնացման ճանապարհով:

Ազգային հարցի լուծման մասնավոր հայեցակետի պարագայում Մյասնիկյանի ծավալած գործունեությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հիմնական փուլի՝ **տեսական-հրապարակախոսական** (Ժամանակագրական առումով այս փուլն ընդգրկում է Մյասնիկ-

² Մտ. Շահումյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, 5 հատորով, հ. 1, Եր., 1975, էջ 241-242:

³ Տե՛ս Գ. Խաժակ, Դեպի Ֆեդերացիա, Թիֆլիս, 1907:

⁴ Տե՛ս Դ. Անանուն, Ազգային հարցը և դեմոկրատիան, «Նոր հոսանք», Թիֆլիս, 1913, №№ 1-2:

յանի հասարակական-քաղաքական գործունեության մինչհայաստանյան շրջանը՝ 1921 թ. մայիսը), երբ խնդրի լուծման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերն առավելապես դրսևորվում էին հրապարակախոսական նյութերի մշակմամբ, քաղաքական այս կամ այն հոսանքի առաջադրած տարբերակների վերլուծությամբ և քննադատությամբ, և **գործնական** (այս փուլը ներառում է Մյասնիկյանի հասարակական-քաղաքական գործունեության հայաստանյան շրջանը՝ սկսած 1921 թ. մայիսից մինչ 1925 թ. մարտը՝ նրա ողբերգական վախճանը), երբ Մյասնիկյանին կուսակցական առաջադրանք էր տրված՝ կարգավորել ազգամիջյան հարաբերությունները սկզբում Հայաստանում, այնուհետև նաև Անդրկովկասում՝ ապահովելով տարածաշրջանի հետագա խաղաղ զարգացումը: Նշենք, որ Մյասնիկյանն ազգային հարցի լուծման փնտրտուքները սկսել էր դեռևս 1913 թվականից՝ հանգամանորեն անդրադառնալով ժամանակի ռուս և հայ իրականության մեջ ազգային հարցի ծագման խնդրին և նրա բնույթին, դրա լուծման ուղղությամբ հասարակական-քաղաքական տարբեր հոսանքների ձեռնարկած քայլերին՝ քննադատելով այդ գործընթացում ազգայնականության ցանկացած դրսևորում⁵: Վստահությամբ կարող ենք ասել, որ ազգային հարցի լուծման առնչությամբ Ալ. Մյասնիկյանի մոտեցումներն այսօր էլ արդիական են, հետևաբար կարիք ունեն առանձին քննության և վերաբերման:

Մյասնիկյանն ազգային հարցի լուծման իր հայեցակետը ներկայացնում է տվյալ ժամանակահատվածի հասարակական-քաղաքական մտքի համատեքստում՝ խնդրո առարկայի առնչությամբ առկա գաղափարական հակադրությունների հենքի վրա՝ վերլուծելով ազգային հարցի լուծման՝ այդ շրջանում ամենից շատ քննարկման առարկա դարձած չորս հիմնական տարբերակներ՝ ֆեդերացիա (դաշնություն), ավտոնոմիա (ինքնավարություն), տեղական ինքնավարություն և ազգային ինքնորոշում:

Դաշնության՝ իբրև ազգային հարցի լուծման տարբերակի խնդրում Մյասնիկյանը հակադրվում էր Հ. Յ. Դաշնակցության գաղափարախոսներին: Վերջիններս գտնում էին, որ կենտրոնացման դեպքում առկա է բյուրոկրատիա, իսկ ապակենտրոնացման դեպքում՝ ռամկավարություն: Դաշնությունը ժխտում է կենտրոնացումը, հետևաբար նաև բյուրոկրատիան: Այսօրինակ մոտեցումը Մյասնիկյանի կողմից քննադատության է արժանանում: Դաշնությունն այսպես մեկնաբանողներին անվանելով պետական իրավունքի տարրական

⁵ Տե՛ս **Ալ. Մյասնիկյան**, Ազգային հարցի առթիվ, Մոսկվա, 1919: Նշենք, որ այս գրքույկում ներառված են Մյասնիկյանի՝ ազգային հարցին առնչվող երկու հոդվածներ, որոնցից «Ազգային հարցի առթիվ» վերտառությամբ հոդվածը տպագրվել էր դեռևս 1913 թ. («Մշակ», №№ 252-256), իսկ «Ազգային հարցի մոտիկ անցյալից Ռուսաստանում» հոդվածը՝ 1914 թ. («Մշակ», № 134):

սկզբունքներին անձանոթ մարդիկ՝ Մյասնիկյանը նշում է, որ «դժվար է հասկանալ, թե ինչ անմիջական կապ կարող է գոյություն ունենալ ֆեդերացիայի և ապակենտրոնացման մեջ: Մեկը բառի ընդարձակ իմաստով կառավարական ձև է, մյուսը պետական վարչական որոշ սիստեմ է»⁶: Առանձնացնելով կենտրոնացման և ապակենտրոնացման երկու տեսակ՝ օրենսդրական կամ քաղաքական ու վարչական՝ Մյասնիկյանը նշում է, որ քաղաքական ապակենտրոնացման հետ միասին միևնույն երկրի ներսում կարող է լինել վարչական կենտրոնացում, և հակառակը: Հենց դաշնության դեպքում է առկա քաղաքական ապակենտրոնացում, որի կողքին կարող է լինել վարչական կենտրոնացում, այսինքն՝ բյուրոկրատիա: Երբ երկրի քաղաքական կազմը կենտրոնացած է, ապա այստեղ չկա դաշնություն, պետությունը կենտրոնացած քաղաքական մարմին է, որի վարչական ձևը ապակենտրոնական է, այսինքն՝ չկա բյուրակրատիա: Փաստորեն, Մյասնիկյանը դաշնությունը չի ընդունում իբրև ազգային հարցի լուծման ընդունելի ձև, քանի որ դաշնության, այն է՝ քաղաքական ապակենտրոնացման դեպքում բյուրոկրատիայի խնդիրը չի լուծվում: Մերժելով դաշնության հանդեպ Մյասնիկյանի դիրքորոշումը՝ դաշնակցության գաղափարախոսները հակադարձում են նրան՝ նշելով. «...պատմական բազմաթիւ փորձերը ցոյց են տւել, որ լոկ վարչական ապակենտրոնացումը չէ օգնում, նա բաւարարութիւն չէ տալիս այն խոր պահանջներին, որոնք առաջանում են տնտեսական, ազգային, պատմական ու սօցիալական զանազանակերպ շահերից ու պայմաններից»⁷: Այսպիսով, դաշնակցության ներկայացուցիչները պահանջում էին ազգային հարցը լուծել դաշնության օգնությամբ, մինչդեռ Մյասնիկյանը նշում է, որ ոչ մի ազգ տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում ամբողջովին որոշակի տարածքի վրա կենտրոնացած չէ, տնտեսական կյանքը ազգի ներկայացուցիչներին տարբեր ազգերի տարածքներում է վերաբնակեցնում, իսկ դաշնության հաստատման դեպքում տվյալ տարածքում բնակվող ազգային մեծամասնությունը կճնշի միևնույն տարածքում վերաբնակեցված ազգային փոքրամասնությանը: Հետևաբար, դաշնությունն ազգային հարցի լուծում չէ, դեռ ավելին՝ «ֆեդերացիան, ազգային հարցը չլուծելով հանդերձ, պետության շահերին վնաս է հասցնում»⁸: Ինչպես տեսնում ենք, ազգային հարցի լուծման տեսական-հրապարակախոսական փուլում Մյասնիկյանը դեմ է արտահայտվում խնդիրը դաշնության միջոցով լուծելուն, սակայն ավելի ուշ՝ արդեն գործնական փուլում Մյասնիկյանը ազգային հարցը փորձում է լուծել հենց դաշնության միջոցով: Ո՞րն էր նմանօրինակ կտրուկ շրջադարձի պատճառը: Մյասնիկյանի գաղա-

⁶ Ալ. Մյասնիկյան, Երկեր, հ. 1, Եր., 1984, էջ 205:

⁷ Գ. Խաժակ, նշվ. աշխ., էջ 114:

⁸ Ալ. Մյասնիկյան, Երկեր, հ. 1, էջ 210:

փարական շրջադարձերի գլխավոր «մեղավորը» Անդրկովկասում, մասնավորապես՝ Հայաստանում տիրող իրավիճակն էր թերևս, որ բնավ չէր տեղավորվում Մյասնիկյանի տեսական համոզմունքների շրջանակում, ավելին՝ պահանջում էր այդ համոզմունքները փոխակերպել առկա իրավիճակին համահունչ լուծումներով՝ դրանք ծառայեցնելով Անդրկովկասում ազգամիջյան բախումների վերացմանը:

Այնուհետև Մյասնիկյանը քննության է առնում ազգային հարցի լուծման խնդրում ինքնավարության պահանջը: «Ավտոնոմ կազմ ունեցող վայրը ղեկավարվում է իր սեփական օրենսդրությամբ (ինչպես և վարչական մեխանիզմով), որը, սակայն, չպետք է հակասե համապետական օրենսդրությանը. նա չի կարող ունենալ իր սահմանադիր ժողովը, ուստի և սահմանադրությունը»⁹: Եթե դաշնությունն անպայման պայմանավորված է տարածքով, ապա ինքնավարությունը կարող է դրա հետ կապված չլինել: Ինքնավարությունը կարող է լինել հողային, ազգային կամ քաղաքական, ազգային-կուլտուրական, խառը: «Հողային ավտոնոմիան մեղմացած ֆեդերացիա է, և նրա պակասությունները նույնն են, ինչ և ֆեդերացիայինը, սակայն ավելի նվազ չափերով, այդ է պատճառը, որ այսօր նույնիսկ մարքսիստներից ոմանք, որպես երկու չարյաց փոքրագույնը, Ռուսաստանում դնում են հողային կամ, մինչև նույն էր, շրջանային ավտոնոմիայի պահանջը»¹⁰: Հողային ինքնավարության պահանջը Մյասնիկյանը համարում է անհիմն: Այս պահանջն առաջադրողները փորձում էին որոշ զիջումներ կատարել դաշնության կամ ազգային ու ազգային-կուլտուրական ինքնավարության կողմնակիցներին: Ազգային կամ քաղաքական ինքնավարության դեպքում հիմքում դրվում է ոչ թե տարածքի, այլ ազգային պատկանելության փաստը, երբ նույն պետության մեջ նույն ազգության մարդիկ համախմբվում են՝ իրենց պահանջներն առաջ տանելու համար: Մյասնիկյանը կարծում է, որ ազգային ինքնավարության պահանջը բխում է դրա հեղինակների կողմից ազգին տրվող սահմանումից, ըստ որի՝ ազգը դիտվում է իբրև միատեսակ մտածող և խոսող մարդկանց խումբ: Այստեղ որոշիչ գործոնը ոչ թե տարածքի, այլ մշակույթի, լեզվի և հոգեբանության ընդհանրությունն է, որը, ըստ Մյասնիկյանի, այլևս չկա. այն փոխարինվել է դասակարգային հոգեբանությամբ, իսկ ցեղային, ազգային շարժումները վերածվել են դասակարգայինի: Այսպիսով, Մյասնիկյանը մերժում է ամեն տեսակի ազգային գոյությունը: Եթե այդպես է, եթե չկա ազգ, ապա ինչպե՞ս է նա բնութագրում հենց նույն Անդրկովկասում տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Արդյոք դրանք սոսկ դասակարգային շարժման դրսևորումներ էին, թե՞ իրականում անդրկովկասյան ժողովուրդ-

⁹ Նույն տեղում, էջ 211:

¹⁰ Նույն տեղում:

ները պայքարում էին այս արևի տակ իբրև ազգ իրենց տեղն ունենալու և հետագա լինելիությունը ապահովելու համար: Ինչո՞վ է պայմանավորված Մյասնիկյանի այսօրինակ բացասական վերաբերմունքը ազգի և ազգայինի հանդեպ: Այս առումով շատ դիպուկ է հարցի առնչությամբ Հր. Միրզոյանի և Ն. Գոնչարի՝ հայ կոմունիստներին տրված բնութագրումը, համաձայն որի՝ «...մինչ Հայաստանի խորհրդայնացումը հայ կոմունիստները անվերապահորեն հավատում էին կոմունիստական շարժման, համաշխարհային հեղափոխության գաղափարներին, նույնիսկ թուրքական հեղափոխության առաջադիմականությանը, նրանցից շատերը պատրաստ էին զոհաբերել ազգային շահերը հանուն այդ գաղափարների հաղթանակի, ոմանք դրա համար նույնիսկ գործնական քայլեր կատարեցին»¹¹: Ուրեմն՝ մարքսիզմի առաջադրած սոցիալիստական գաղափարները, որ մարդկային կատարյալ համակեցություն էին ուրվագծում, որոնց իրականացման հնարավորությունը, սակայն, մշուշոտ ապագայի գործ էր, Մյասնիկյանի համար շատ ավելի ընդունելի էին ու գայթակղիչ, քան ազգերը՝ իրենց խնդիրներով և դրանց անհրաժեշտ լուծումներով: Այնուհանդերձ, արդարության դեմ չմեղանչելու համար հարկ է փաստել, որ իր գործունեության գործնական փուլում Մյասնիկյանը փորձեց համատեղել մարքսիզմի գաղափարախոսությունը և ազգայինի պահանջները, որն էլ թերևս պատճառը դարձավ նրա ողբերգական վախճանի:

Ինքնավարության հաջորդ ձևը, որ քննության է առնում Մյասնիկյանը, ազգային-կուլտուրական ինքնավարությունն է, որի պահանջով հանդես էր գալիս մարքսիստների մենշևիկյան թևը՝ հիմք ունենալով ավստրոմարքսիզմի տեսաբաններ Օ. Բաուերի, Կ. Ռենների և մյուսների մշակած տեսությունը¹²: Ռուս իրականության մեջ բաուերյան կուլտուր-ազգային ինքնավարության կողմնակիցներն էին էսեռները, ժողովրդական սոցիալիստները, որոնց բոլշևիկները համարում էին մանր բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ և համոզված էին, որ նրանց առաջարկած կուլտուր-ազգային ավտոնոմիայի պահանջը, այսինքն՝ ազգային հարցի լուծման նրանց տարբերակը, ստեղծում էր միայն արմատականության խաբկանք, իրականում մաքուր ռեֆորմիզմ էր և վերջին հաշվով աշխատում էր ազգայնականության օգտին¹³: Հայ իրականության մեջ բաուերյան տեսության կողմնակիցներ էին Դ. Անանունը, Բ. Իշխանյանը և այլք, որոնք նույնպես ազգային հարցի լուծումը պայմանավորում էին սոցիալիզմի հաստատմամբ, որը, սակայն, դեռ ապագա-

¹¹ Мирзоян Г., Гончар Н. Почему суд по факту геноцида армян Турция призывает доверять историкам. Ер., 2012, с. 46.

¹² Տե՛ս Զ. Գ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 4, Եր., 1965, էջ 237:

¹³ Տե՛ս «Национальный вопрос в дореволюционной России и его решение после Великой Октябрьской социалистической революции». М., 1984, էջ 62:

յի հարց էր: «Եթէ պրօլետարիատի դասակարգային կուսակցութիւնը աննախատեսելի ապագայի է վերապահում առհասարակ ազգային հարցի վախճանական լուծումը, ապա այդ չի նշանակում, որ նա ձեռնպահ է այդ խնդրի սահմանում առաջացած բարդ երեւոյթների նկատմամբ եւ չունի իր այժմեական գործնական քաղաքականութիւնը»¹⁴: Կուլտուր-ազգային ինքնավարութեան պահանջը հիմնավորելու համար Գ. Անանունը քննութեան էր առնում բարդ և պարզ դասակարգային կառուցվածք ունեցող ազգութիւնները: Երկրորդի պարագայում ազգի միասնութիւնն ապահովելը հեշտ է, քանի որ այստեղ շահերի բախումները հասցված են նվազագույնի: Այլ է իրավիճակը բարդ դասակարգային կառուցվածք ունեցող ազգերում: «Այստեղ շատ յաճախ ազգովին գործելու առիթներ չկան, որովհետեւ ազգային համարած բարիքը տարբեր բացատրութիւններ, տարբեր ձգտումներ է պարունակում իր մէջ: Եւ այն, ինչ մի դասակարգի համար ընդունուում է միանգամայն անտարակուսելի ազգային խնդիր, որի համար պէտք է, որ ծառանայ իւրաքանչիւր սուեալ ազգի անդամ, հանդիպում է միւս դասակարգի անտարբերութեան եւ լռութեան...»¹⁵: Եթէ նման ազգի շրջանակներում համաձայնություն կա, ապա դա արդյունք է մի դասակարգը մեկ այլ դասակարգի հպատակվելու: Սակայն, ըստ Անանունի, պէտք է կարողանալ այնպէս անել, որ ազգի շահերը համընկնեն ժողովրդավարութեան, ասել է թէ՛ ժողովրդի շահերին, որը հենց ազգութեան մէջ ազգային մեծամասնություն է: Ինչ վերաբերում է կուլտուր-ազգային ինքնավարութեան ուստպիական լինելուն, ապա Անանունը նշում է. «Մեզ թուում է, որ ուստպիական ոչինչ չկայ ազգային-կուլտուրական աստուծոմիայի գաղափարի մէջ, որ իւրաքանչիւր ազգութիւնների պետութեան մէջ նա ազգային հարցի լուծման լաւագույն միջոցն է: Մասնավորապէս Անդրկովկասի համար նա միակ համադարմանն է, որ կարող է հաշտեցնել ազգերին, թուլացնել ազգային կոփիւր»¹⁶: Մասնիկյանը քննադատում է այս դրույթը՝ ընդգծելով, որ ազգային-կուլտուրական ինքնավարութեան կողմնակիցները իրենց հովանավորութեան տակ են առնում բոլոր ազգային առանձնահատկութիւնները՝ կենտրոնանալով դրանց միայն դրական կողմերի վրա և անտեսելով դրանց հնարավոր բացասական հետևանքները: Ազգային-կուլտուրական ինքնավարությունը նպաստում է անջատողականութեանը՝ խոչընդոտելով ժողովրդական շարժման առաջընթացը: Հետևաբար, ազգային-կուլտուրական ինքնավարությունը ևս, ըստ Մասնիկյանի, ազգային հարցի լուծման ընդունելի ձև չէ: Ինչ վերաբերում է խառը ինքնավարութեանը, ապա սա վերը նշված տարբերակների համադրութիւնն է, որը ևս Մասնիկյանի հա-

¹⁴ Գ. Իշխանեան, Ազգային պրոգրեսը եւ դասակարգային շահերը, Թիֆլիս, 1908, էջ 268:

¹⁵ Գ. Անանուն, նշվ. աշխ., «Նոր հոսանք», Թիֆլիս, 1913, № 1, էջ 144:

¹⁶ Նույն տեղում, № 2, էջ 366:

մար ընդունելի տարբերակ չէ: Ակնհայտ է, որ այստեղ նույնպես Մյասնիկյանը նախապատվությունը տալիս է վերը նշված մարքսիստական գաղափարներին՝ քննադատելով ազգայինի պահպանմանն ուղղված ամեն մի փորձ: Մինչդեռ հակառակ դիրքորոշումն ունենալու դեպքում Մյասնիկյանը մասնավորապես, իսկ հայ կոմունիստներն ընդհանրապես կարող էին խուսափել հայ ժողովրդի պատմության տվյալ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած ողբերգական մի շարք անցքերից:

Ազգային հարցի լուծման նշված տարբերակներին Մյասնիկյանը հակադրում է իր տեսակետը, որ բխում էր նրա կուսակցական-քաղաքական պատկանելությունից և վերաբանաձևում էր ՌՄԴԲԿ առաջնորդի դրույթը՝ նշելով, որ ազգային ինքնորոշման իրավունքի կիրառումը «նշանակում է ազատ պետության սահմաններում ապրող յուրաքանչյուր ազգի կողմից իր բախտի ազատ տնօրինում. այդ իրավունքը տարածվում է, իհարկե, նաև պետությունից տվյալ ազգի լրիվ անջատման վրա»¹⁷: Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի տեսաբանները ևս ազգային ինքնորոշման իրավունքի պահանջը քննադատության ենթարկեցին: Դ. Անանունը մասնավորապես այն համոզմանն էր, որ դա ձևական ծրագրային կետ է Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնող բոլոր ազգերի համար, որոնց մնում է բավարարվել տեղական ինքնավարությամբ, որը կոչված է բարեկարգելու ինչ-որ տարածք և ոչ թե լուծելու ազգային հարցը: Ազգային հարցի այսօրինակ լուծման դեմ հանդես եկավ նաև Հ. Յ. Դաշնակցությունը՝ ասելով. «Ռ. Ս. Դ. Բ. կուսակցությունը... երբեք չի ուզում իր ծրագրի «ազգերի ինքնորոշում» ոչինչ չարտայայտող կետը մշակել և տեղը որևէ խելքը գլխին, ըմբռնելի ու պարզ պահանջ դնել: Կարծես նա վախենում է ուսուցչի թողած ժառանգությունից մի մազաչափ հեռանալ: Նրա ծրագիրը մնացել է գերմանական ս. դ. դեմոկրատիայի հնաւանդ ծրագիրը»¹⁸: Փորձենք խնդիրը մասնավորեցնել հայ ժողովրդի օրինակով: Արդյո՞ք 20-րդ դարասկզբին հայ ժողովրդին պատուհասած իրադարձություններն ու դրանց պատճառով ստեղծված իրավիճակը տեղ էին թողնում ազգային ինքնորոշման իրավունքով հարցը լուծելու համար: Ազգային ինքնորոշման իրավունքի պահանջը հարցի կատարյալ լուծում էր թվում գուտ մտային մակարդակում, սակայն այն ուներ նաև հեռահար, խորքային հնարավորություններ: Առանց դրանց բացահայտման բնականաբար անհնար է ճիշտ գնահատել այն: Ակնհայտ է, որ մասնատված հայկական տարածքների և գաղթական դարձած մի ողջ ազգի համար սա չէր կարող փրկության ելք լինել:

Մյասնիկյանի համար որքան էլ անընդունելի թվար իր գաղափարական հակառակորդների կողմից ազգերի ինքնորոշման պահանջի

¹⁷ Ալ. Մյասնիկյան, Երկեր, հ. 1, էջ 348:

¹⁸ Գ. Խաժակ, Ի՞նչ է ազգությունը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 124:

քննադատությունը, այնուհանդերձ իր հասարակական-քաղաքական գործունեության ոլորտում, որ սկսվեց 1921 թ. մայիսին Հայաստան գործուղմամբ, նա ստիպված էր վերանայել իր դիրքորոշումը, քանի որ անդրկովկասյան տարածաշրջանում առկա իրավիճակը պահանջում էր հարցի լուծում ոչ թե զուտ տեսական մակարդակում՝ ազգային ինքնորոշման պահանջի ծրագրային կետի առաջադրմամբ ու քարոզմամբ, այլ գործնական քայլերի ձեռնարկում, որոնք կրխեին իրավիճակի սթափ և ճշգրիտ գնահատումից: Ինքը՝ Մյասնիկյանը, այսպես է բնորոշում ազգային հարցն Անդրկովկասում. «...ամենամեծ չափով ազգային հարցն այն է, որ կարողանանք վերացնել ազգային նախապաշարունները կամ ազգային այն կանխահամոզումները, թե այս կամ այն ազգությունը վատն է կամ լավը: Հարկավոր է այդ կանխակալ կարծիքից միանգամ ընդմիշտ հրաժարվել և ինքներս մեզ ասել, որ մեր մեջ, մեր ներսում ազգություն չկա, մենք մի ազգություն ենք - կոմունիստական ազգություն»¹⁹, որի ձևավորման լավագույն տարբերակը Մյասնիկյանը համարում էր Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների դաշնության ձևավորումը: Քաղաքական-տնտեսական և վարչակազմակերպչական առումով, ըստ Մյասնիկյանի, Անդրկովկասյան դաշնության ստեղծումն անհրաժեշտ էր և նպատակահարմար, քանի որ միջազգային քաղաքականության տեսանկյունից անդրկովկասյան խորհրդային երեք պետությունները՝ Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադրբեջանը, հավասար պայմաններում էին: Փաստորեն, Մյասնիկյանն ազգային հարցի լուծման համար առաջ էր քաշում անդրկովկասյան ժողովուրդների համագործակցության և իբրև դրա անմիջական հետևանք՝ նրանց համերաշխ գոյակցության պահանջը, որը, կարծում ենք, ենթատեքստում հայ ազգի փրկության միտումն ուներ:

Այսպիսով, ազգային հարցի լուծման մյասնիկյանական հայեցակետը դիտարկվում է երկու հարթություններում՝ **ընդհանուր** և **մասնավոր**: Առաջինը, որ ազգային հարցի լուծման մարքսիստական դիրքորոշումն էր, հարցի լուծման միակ հնարավոր ճանապարհ էր համարում ազգերի ձուլումը մեկ ընդհանուր անհայրենիք միավորի մեջ՝ դրանց կենտրոնացման ճանապարհով: Սա, ըստ էության, համաշխարհային քաղաքականության մեջ ներկայումս շրջանառվող միաբնեռ մոդելի օրինակ էր: Ինչպես ցույց է տալիս ներկայիս աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, ազգերը մի կողմից համախմբվում են ազգային պետության շուրջը, մյուս կողմից՝ ներգրավվում միջպետական կառույցներում՝ ազգային պետության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով: Փաստորեն, այս երկու՝ առաջին հայացքից հակադիր թվացող գործընթացները հաջողությամբ համատեղվում են: Ազգային պետությունները միջպետական կառույցներում համախմբելու համար Մյասնիկյանի

¹⁹ Ալ. Մյասնիկյան, Երկեր, հ. 5, «Մուղնի», 2007, էջ 185:

այս մոտեցումը կարելի է դիտել նախատիպ-մոդել:

Ինչ վերաբերում է ազգային հարցի լուծման հայեցակետի մասնավոր տարբերակին, ապա այս դեպքում հարկ է առանձնացնել երկու հիմնական փուլ՝ *տեսական-հրապարակահոսական* և *գործնական*: Առաջին փուլում Մյասնիկյանը առաջ է քաշում ազգային ինքնորոշման իրավունքի պահանջը՝ զուգահեռաբար քննադատելով ազգային հարցի լուծման մյուս տեսակետները: Նշենք, որ ազգային ինքնորոշման իրավունքի պահանջը, որ 1945 թ. ամրագրվել է ՄԱԿ-ի Կանոնադրության մեջ, այսօր էլ լայնորեն քննարկվում է՝ հակադրվելով տարածքային ամբողջականության սկզբունքին: Այս համատեքստում Մյասնիկյանի առաջադրած դրույթները շարունակում են մնալ արդիական: Երկրորդ փուլում պատմական իրադարձությունների և իրականության թելադրած պահանջների ազդեցությամբ Մյասնիկյանը ազգային հարցին տալիս է իրավիճակային լուծում. ազգային ինքնորոշման իրավունքի պահանջի փոխարեն ներկայացնում էր դաշնություն ստեղծելու ու դրա գործառության հաջորդական քայլերի ծրագիր, որ անդրկովկասյան ազգերի միջև առկա ընդհարումներին հակադրում էր այդ ազգերի միասնականության ու համագործակցության սկզբունքը, որ կոչված էր Անդրկովկասը հանել փակուղուց: Այս դեպքում Մյասնիկյանի դիրքորոշումն առավելապես աղերավում է ժամանակակից սոցիալական փիլիսոփայության մեջ համաշխարհային քաղաքականության հանտինգտոնյան բազմաքաղաքակրթական մոդելի հետ, որը հանգում է պետությունների միջև առկա ընդհանրությունների հենքի վրա մարդկային հանրությունների կազմավորման գաղափարին:

Բանալի բառեր – *մարքսիզմ, ազգային հարց, դաշնություն, կուլտուր-ազգային ինքնավարություն, տեղական ինքնավարություն, ազգային ինքնորոշում, Անդրկովկասյան դաշնություն*

АРПИНЭ МЕЛКУМЯН – Национальный вопрос в теоретическом наследии Ал. Мясникяна. – Национальные противоречия и разногласия донныне остаются одним из нерешённых вопросов глобального масштаба. В начале XX в. этот вопрос с особой остротой стоял в многонациональной Российской империи, где разного рода интересы соседних народов нередко приводили к ожесточённым конфликтам и столкновениям. Актуальным и болезненным был он, в частности, на Кавказе, и поиски выхода из кризисных ситуаций порождали споры и дискуссии, которые вели между собой представители конкурирующих идеологий, партий и общественных движений. В статье разбирается позиция, которую занимал в этих дискуссиях выдающийся армянский общественно-политический деятель, теоретик марксизма и революционер Александр Мясникян. Его точка зрения на национальный вопрос сопоставляется с теоретическими воззрениями и практикой поборников других идейных направлений.

Ключевые слова: *марксизм, национальный вопрос, федерация, культурно-национальная автономия, национальное самоопределение, Закавказская Федерация*

ARPINE MELKUMYAN – *The National Question in Theoretical Heritage of Al. Miasnikyan.* – The national question was and still remains one of the unsolved problems on a global scale. It was much more vexed in Russia in the early 20th century, when Russian Empire turned into a community of more than one hundred nations, each of which put forward their demands, which often overlap with the requirements of other nations, leading to sharp ethnic conflicts. In the early 20th century this issue was no less acute and urgent in the Caucasus that gave rise to many disputes regarding solutions to the problem put forward by different ideologies and representatives of many social and political trends. This article is an attempt to present the point of view of prominent Armenian political figure of the early 20th century, Marxist theoretician Al. Miasnikyan regarding the national question comparing it with other theorists' decisions opposing social and political trends.

Key words: *Marxism, national question, federation, cultural-national autonomy, local autonomy, national self-determination, Transcaucasian Federation*

К ПРОБЛЕМЕ ДОМИНАНТ И ДЕТЕРМИНАНТ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

ВАРДГЕС ПОГОСЯН

Дело не в дорогах, которые мы выбираем, а в том,
что внутри нас заставляет выбирать наши дороги.

Уильям Сидни Портер (О. Генри)

Опыт изучения всемирной социальной истории позволяет выявить примеры успешных диффузионных межцивилизационных заимствований и ускоренных мобилизационно-модернизационных преобразований, позволивших конкретным обществам в кратчайшие сроки повысить свою жизнеспособность, противостоять рискам и вызовам эндогенного и экзогенного характера. Однако проблемность построения в течение 25 лет задекларированных постсоветскими реформаторами либерально-демократических обществ, функционирующих на рыночных основаниях, не только позволяет констатировать несоответствие теоретико-методологических принципов проводимых преобразований локальным условиям, но и ориентирует в рамках разрешения социологической проблемы на более адекватное, чем дихотомия «традиция – модернность», объяснение устойчивости подвергаемого реформированию институционального устройства.

Аналитический материал, представленный в настоящей статье, имеет целью путем сопряжения различных концепций, основанных на множественности культурно-исторических форм, и оперирования в рамках социологического теоретизирования методом импликаций выявить роль социокультурного компонента в общественном развитии, определить общие положения методологии преобразования конкретных обществ.

Обращение к специфике социокультурной динамики локальных обществ актуализирует вопрос о детерминирующих общественное развитие факторах, роли детерминант и доминант в процессах социальных изменений.

Многопараметрический анализ истории и современного состояния этого направления в социологическом теоретизировании дан в фундаментальном исследовании П. Штомпки «Социология социальных изменений». Морфогенетической альтернативой системной модели, согласно П. Штомпке, становится всепроникающая динамичность социальной реальности (процессуальность общества, процессуальность структур), и при этом конкретное общество рассматривается как полевая структура, непрерывный процесс, структурированный поток событий в рамках определенного социального поля¹.

В исследовании процессов изменений необходимо определить, что оста-

¹ См. Штомпка П. Социология социальных изменений. М., 1996, с. 25–26.

ется неизменным. Относительную неизменность через самоподдерживающуюся саморегулирующуюся уникальность отмечали цивилиологи (Н. Данилевский, О. Шпенглер, А. Тойнби), её доминированием социологи объясняли специфическое институциональное устройство (М. Вебер) и самоидентификацию (С. Хантингтон). «Неизменно-особое» стало основным препятствием практическому осуществлению в XX в. двух утопических конструкторов: построению всемирной социалистической системы и глобального масштаба вестернизированию посредством западнцентристской модернизации.

Современные научные представления о мире сопряжены с понятиями поливариантности, многообразия, отрицается фатальность и телеологическая конечная заданность, признается объективное существование альтернатив и возможность выбора, но выбор этот ограничен. Выделение и более внимательное рассмотрение в социальной динамике порождаемых самоорганизационной составляющей феноменов, изучение структуры как части системного пространства, элементного состава и соответствующих динамических связей поможет понять меру такой ограниченности.

Самоорганизация, согласно классической парадигме социального знания, происходит благодаря тому, что в процессе общения людей в группе возникают социальные регуляторы – «социальные факты» (по Э. Дюркгейму) в виде лидеров, субординации, распределения статусов и ролей, возникновения групповых ценностей и норм, группового мнения, социальных институтов, регулирующих деятельность и поведение людей. Этот набор базовых ценностей охраняется специальным социальным механизмом (по О. Конту) или регулятивной системой (по Г. Спенсеру), обеспечивающей социальный контроль. Относительно устойчивый социум существует при наличии социальных регуляторов в сочетании со сформировавшимися общими базовыми ценностями и соответствующими им социальными нормами, а также социального механизма, воспроизводящего эти ценности и нормы. Истоки же возникновения социальных институтов, по мнению П. Бергера и Т. Лукмана, нужно искать в физической природе человеческих существ. Стремление скоординировать социальную составляющую своей жизни есть антропологическая необходимость для успешного выживания: «Внутренняя нестабильность человеческого существования вынуждает его к тому, чтобы человек сам обеспечивал стабильное окружение для своего поведения. Человек должен сам классифицировать свои влечения и управлять ими. Эти биологические факторы выступают в качестве необходимых предпосылок создания социального порядка»².

Одной из особенностей институтов является их историчность. Институты не возникают одномоментно, для их создания процесс взаимных типизаций действий социальных акторов должен занять длительное время. Понять сущность конкретного института невозможно без изучения истории, продуктом которой он является. Согласно Э. Дюркгейму генетически общество возникает в результате взаимодействия индивидов, а возникнув, оно начинает жить по

² Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М., 1995, с. 89.

собственным законам. Но любое общество не возникает в безвременье и вакууме, оно организуется в определенном состоянии окружающей среды (климатический фактор), локализуясь в пространственном измерении (географический фактор), обладая первоначальной ресурсной базой. Природные условия отражаются в процессах общественной жизни в основном не непосредственно, а как опосредствованные производством в его специфической общественной форме. Различен и ресурсный потенциал: человеческий (демографический), экономический и научно-технический (технологический). Объединение происходит на основе потребностей, опосредствованно трансформирующихся в систему ценностей, на основе которой с течением времени формируются исторические, культурные и этнические традиции. При этом создается и функционирует политическая структура, которая отражает внутреннее социальное устройство и адекватна существующему геополитическому окружению. Совокупность перечисленных факторов создает генотип, формирует уникальный социокультурный компонент цивилизационной матрицы конкретного общества, задавая алгоритмы его деятельности и являясь инвариантом социально-исторического развития. Цивилизационная матрица предстает как доминантный интеграл социальной, экономической и культурной сфер бытия; как системы взаимосвязанных элементов, формирующих структуру любой цивилизации и обуславливающих ее уникальность, что объясняет многообразие современных обществ и культур. Такое гармоничное целое, образуемое различными элементами культуры, является высшей формой интеграции (по П. Сорокину), и на ее основе возникает социокультурная суперсистема – господствующая система истин, создающая свою философию, своё мировоззрение, свою религию, свою литературу, эстетику, искусство, свою экономику и политику. Возникнув, социокультурная суперсистема получает свою логику развития, эволюционирует по своим внутренним законам. Эти изменения составляют суть социокультурной динамики. Такая социокультурная среда объективно производит габитус (по П. Бурдьё) – систему прочных приобретенных предрасположенностей (диспозиций), которые в дальнейшем используются индивидами как исходные установки, порождающие конкретные социальные практики индивидов, а сами индивиды трактуются как носители упорядоченных, типичных наборов практических действий.

Присущий определенной социальной системе массовый психотип сформирован, и он необыкновенно устойчив. Определения сущности национального характера, размышления о влиянии природно-климатических условий и политических факторов на особенности характера народов, наблюдения за проявлением национальной специфики в особенностях социальной жизни и культурном творчестве наций и народов, первый опыт компаративистики – сравнения характера различных народов приведены в работах Ш. Монтескье, Д. Юма, И. Гердера, И. Канта, И. Фихте, Г. Гегеля, В. Вундта, Г. Лебона. В XX в. исследование теоретических и методологических проблем национального характера и национального менталитета получает широкое распространение в различных областях научного знания. Работы Х. Ортеги-и-Гассета, Э.

Фромма, Г. Гарфинкеля, Ю. Бромлея, А. Здравомыслова, И. Кона, Г. Андреевой, Д. Филда показывают значение национальной специфики в жизнедеятельности народов и дают методологический базис для исследования сущности и своеобразия национальных менталитетов.

С одной стороны, менталитет, являясь отражением специфики социокультурной среды, социально детерминирован и подвержен влиянию социальных изменений. Но скорость его изменений несоизмерима с разовым внедрением инновационной технологии или одноактной сменой «де-юре» форм собственности в хозяйственном укладе. Менталитет определяется как мировоззренческая матрица, картина мира в сознании человека и его вписанность в эту картину, норма представления мира вокруг себя и себя в нём; это глубинные структуры культуры, исторически и социально укорененные в сознании и поведении многих поколений людей, объединяющие в себе различные исторические эпохи в развитии конкретного общества. Таким образом, с другой стороны, менталитет сам задает алгоритмы и вектор процесса социокультурной динамики, определяет умонастроение, жизненную позицию и стереотипы поведения, обеспечивает связь времен и преемственность поколений. Прошлое входит составной частью в настоящее и будущее, проявляется и существует в них в неявном виде. «Индивид не столько мыслит сам, сколько актуализирует в себе опыт прошлых поколений, цитирует их социальный опыт мышления. Он как бы мыслит заново уже помысленное до него»³.

Социокультурные регулятивные механизмы менталитета составляют логику культурно-исторического развития, цивилизационный алгоритм культуры. Одни из механизмов используют внешние воздействия, а другие предохраняют от воздействий, которые система переработать не в состоянии. Единая система культурных ценностей является своеобразным аттрактором в преодолении экзогенного воздействия. С особенностями менталитета так или иначе связаны социальные представления и возможные, а тем более свершившиеся варианты социальных действий. В свою очередь, структурированность социального действия с вертикальной взаимосвязью всех уровней дает основания говорить о невозможности спонтанности и маргинальности социальных действий, которые в отличие от рефлексивных и инстинктивных действий осознанны априори. Если представить себе, например, двух отдельных друг от друга субъектов, один из которых пытается сознательно воздействовать на другого, то даже отсутствие социального окружения не избавит их от необходимости учитывать культурные нормы прежнего социального опыта. Следовательно, от оценок исторического выбора прошлого в историческом сознании современников зависит их поиск вариантов будущего развития, поскольку прошлое инкорпорировано в субъекты действия, составляя их бессознательное. Механизм социального действия осуществляется в пределах определенного контакта, и контакта не только пространственного и временного, но и контакта с точки зрения ценностных отношений.

В. Ядов показал, что высшие уровни диспозиционной иерархии (жизнен-

³ **Московичи С.** Век толп: Исторический трактат по психологии масс. М., 1996, с. 98.

ные устремления и ценностные приоритеты) так или иначе регулируют социальное поведение в долгосрочной перспективе, и в конкретных жизненных обстоятельствах социальное поведение может существенно корректироваться этими обстоятельствами⁴. Этим и определяется социокультурная уникальность различных обществ, а также объясняется возникновение противоположной тенденции, все более проявляющейся знаково по мере глобализации всех стилей жизни, – борьбы за сохранение уникальности национальных культур. Прежде всего, именно уникальная культура, по мнению А. Назаретяна, выступает негэнтропийным источником локальной социальной системы⁵. Конкретное общество, таким образом, имеет принципиальное отличие благодаря уникальному социокультурному компоненту, который является ядром институциональной матрицы и дефинирует её свойства, формирует своеобразный менталитет индивидов – сограждан общества, в свою очередь, определяющий особенности поведенческих практик как исполнения алгоритма нормативных установок.

К. Поланьи, изучая формирование индустриального общества в Западной Европе нового времени, предложил принципиально новый подход к осмыслению теории экономических систем, создав институциональную концепцию, критикующую представления об универсальном характере рыночных отношений и ставящую их в зависимость от социально-экономических изменений, прежде всего социальных институтов от исторически пройденного пути⁶. Расценивая протекционизм как проявление стихийных мер общества по своей защите, К. Поланьи не воспринимал экономику как изолированное от других общественных сфер явление, он считал, что она пребывает в неразрывной связи с другими сферами. Условное разделение общества на четыре сферы – экономическую, социальную, политическую и духовную – определяет его как сложное структурированное целое. Взаимосвязь и взаимодействие элементов (подсистем) социальной системы вновь актуализирует оперирование такими отвергаемыми постмодернистским дискурсом категориями, как детерминанты, доминанты, варианты, инварианты.

Неприемлемость апологетики отнюдь не означает утверждение волюнтаризма в социальной жизни и субъективизма в научном анализе. По нашему глубокому убеждению, материалистическое понимание истории не потеряло свое парадигмальное значение, а созданные К. Марксом категории адекватно отражают современную объективную реальность, современные общественные отношения, включая напряженность между трудом и капиталом, и сохраняют в себе весомый элемент абсолютного знания. Критика положений марксизма вполне обоснована в части доминантной роли экономического императива – возведенный в абсолют экономический детерминизм в подходе к человеку эмпирически обнаружил свою явную ограниченность. Историческая практика

⁴ См. Ядов В. А. К вопросу о национальных особенностях модернизации российского общества // «Мир России», 2010, № 3, с. 48.

⁵ См. Назаретян А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры (синергетика исторического процесса): Курс лекций. М., 1996.

⁶ См. Поланьи К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени. СПб., 2002.

опровергла предположение жесткой однозначной каузальной связи между революционным преобразованием форм собственности и быстрым изменением общественного и индивидуального сознания людей. Последний тезис в равной мере относится и к попыткам западнцентристского переустройства обществ, не принадлежащих по социокультурным и иным признакам к «эталонной» цивилизации. Немаловажной выявилась роль неэкономических факторов, совокупность которых вариативна для различных обществ и инвариантна для конкретного.

А. Саакян, основываясь на концепции артефактного опосредования, приходит к выводу: «Если прежние ценности и “правила игры” достаточно глубоко укоренились в культуре или, что еще более существенно, опирались при их создании на особенности ментальности, то игнорирование исходного состояния объекта реформирования при любых экономических трансформациях чревато самыми неожиданными последствиями, как в ближайшей, так и в отдаленной перспективе»⁷. Соответственно социокультурные факторы становятся доминантами в точках перехода-выбора, определяя направление и способ жизнедеятельности социума, и опосредствованно материализуются в хозяйственном укладе, формируя экономический базис общества, который детерминирует общественное развитие (в рамках локальной цивилизации возможно и наблюдаемо формационное развитие). Доминанты и детерминанты находятся в единстве и постоянно взаимодействуют; результатом подобного взаимодействия выступает многовариантность форм существования обществ.

И. Андреев конкретизировал многообразие рамками двух основных паттернов, считая, «что исторически значимы были по крайней мере два пути генезиса государства – социально-деспотический и военно-демократический; что ни один из этих путей не может считаться ни универсальным, ни строго региональным; что противопоставление деспотизма, как якобы типично «восточного» феномена, древней демократии как продукту Запада носит умозрительный, идеологически не безобидный характер, поскольку дает основания “для поиска призрака восточной деспотии в любых (даже современных) формах хозяйственной централизации, государственного планирования и общественной собственности на землю”»⁸. Таким образом, даже в ортодоксальном западнцентристском марксизме особняком стоит концепция азиатского способа производства, по существу констатирующая прямое влияние восточных традиций и психологии на характер и уровень развития производственных отношений.

Зависимость экономического уклада, инновационной направленности экономики и способности к модернизации от типа культуры выводят в своих работах Л. Харрисон и С. Хантингтон, доказывая, что культурная специфика разных стран оказывает влияние на их политическое, социальное и экономическое развитие⁹. Факт детерминации особенностями исторического и куль-

⁷ Саакян А. К. Социальные закономерности становления и развития отношений наёмного труда: автореф. дис.... докт. социол. наук. М., 2007, с. 16.

⁸ Андреев И. Л. Рукописная страница истории марксизма (Проблемы общины и рода в рукописях К. Маркса 70–80-х гг.). М., 1985, с. 191.

⁹ См. Харрисон Л., Хантингтон С. Культура имеет значение: Каким образом

турно-психологического развития соответствующего общества национальной модели рынка нашел отражение в ряде теоретических публикаций об институциональных матрицах и специфике трансформаций постсоветского пространства (М. Ельчанинов, О. Бессонова, Т. Заславская, С. Кирдина, Р. Нуреев, В. Федотова). Фиксируемая исследователями распределительная, редуцирующая (С. Кирдина), рентная (В. Дементьев), раздаточная (О. Бессонова), политарная (Ю. Семенов) экономика суть проявления азиатского способа производства, в котором не рынок, а сдача-раздача – неизменные константы, а иерархическая система – изменяемый компонент. Сторонники такого подхода в экономике основываются на тезисе о том, что всегда и одновременно существовали как рыночные, так и не рыночные экономики. Оба типа зародились в глубокой древности: рыночные экономики взяли за основу межобщинные отношения обмена, в то время как раздаточные – внутриобщинные отношения распределения. Системы хозяйствования обладают определенной гибкостью и степенями свободы, позволяющими им изменяться и принимать разные формы, не нарушаясь в зависимости от знания, интересов и воли политических и хозяйствующих субъектов, от наличия ресурсов и внешних условий. Меняя только исторические формы своих базовых институтов, рыночные и раздаточные экономики в настоящее время продолжают свое поступательное развитие. Согласно С. Кирдиной, в институциональной структуре обществ действуют базовые (доминирующие) и комплементарные (дополнительные) институциональные матрицы. Это означает, что институты рынка сосуществуют с институтами редуцирующей, демократия и федерация – с принципами унитарности и централизации, а субсидиарные личностные ценности в общественном сознании уживаются с ценностями коллективными, коммунитарными. Принципиальное положение теории заключается в том, что история стран характеризуется устойчивым доминированием одной матрицы, и эта доминирующая матрица определяет рамки и пределы действия комплементарных институтов. Доминирование X или Y-матрицы имеет «вечный» характер и определяет социетальный тип общества. Доминирующая матрица означает способ социальной интеграции, найденный социумом в условиях проживания на тех или иных пространствах¹⁰.

Институциональные ядра, состоящие из базовых институтов той или иной стороны институционального архетипа, не меняют своей природы на протяжении всего жизненного цикла. В этом своем качестве они постоянны, устойчивы и неизменны. В то же время они изменяются, но это изменение происходит на уровне форм и связано с отработкой формационных элементов либо касается только символов. Реформа одной из сфер-подсистем общества не преобразует кардинально всю социетальную систему. Последняя сохраняет интегральное качество и логику собственного развития. «В матрицах рыночных институтов заключены особые для каждого общества культурные тради-

ценности способствуют общественному прогрессу. М., 2002.

¹⁰ См. Кирдина С. Г. Моделирование общественных систем на основе теории институциональных матриц // «Возможности теоретического моделирования в познании сложных социальных систем. Материалы научного семинара». М., 2012, выпуск № 3, с. 10.

ции, без поддержки со стороны которых система законов, очерчивающих границы этих институтов, была бы фикцией»¹¹. Однако, если преобразования охватывают большинство подсистем, система может утратить механизмы поддержания институционального порядка и закономерности жизнедеятельности. В таком случае общество рискует не сохранить стабильное состояние и, более того, реформами спровоцировать катастрофу.

Структурно-функциональный подход (Т. Парсонс), выделяет две главные причины изменений в социальных системах: нарушающие равновесие тенденции, которые всегда наличествуют в отношениях между социальной системой и ее окружением, и напряженность, существующая между нормативными и структурными элементами любой социальной системы, соответственно разделяя причины эндогенного и экзогенного характера. Поскольку доминирующая сегодня в общественном сознании точка зрения объясняет трансформации планетарного масштаба естественной рефлексией локальных обществ на сложившуюся в планетарном масштабе новую социальную реальность, то мы в рамках исследования, не акцентируя внимания на изменениях эндогенного характера, вызванных имманентной логикой собственного развития, обратимся к анализу внешнепричинных (экзогенных) изменений.

На то обстоятельство, что масштабные социальные изменения в одной стране оказывают воздействие на другие страны, указывал Р. Бендикс, отмечая вместе с тем, что любая страна, оказавшись в новой исторической ситуации, если не копировала, то испытывала сильное влияние существующих образцов изменений, при этом в каждом случае процессы межцивилизационных социокультурных взаимодействий обладают специфическими чертами, обусловленными историко-культурными особенностями региона, а исторически сложившиеся социальные структуры даже в кризисных ситуациях оказываются чрезвычайно устойчивыми и с трудом поддаются разрушению¹². С ним солидарен Р. Коллинз: «История, отмечал Дюркгейм, должна быть микроскопом социологии. Он имел в виду не то, что история должна увеличивать малое, но то, что она должна быть инструментом, с помощью которого обнаруживаются структуры, не видимые невооруженным глазом»¹³. М. Ельчанинов, справедливо полагая, что социальная синергетика адекватно исследует бифуркационный процесс, но недостаточно ясно описывает и объясняет структурные аспекты социетальной динамики в контексте длительной временной протяженности, методологическим инструментом, применимым к исследованию стабильного состояния социума, считает концепцию трансисторических структур, дезорганизация или разрушение которых обуславливает движение кризисного социума по бифуркационному

¹¹ **Грей Дж.** Поминки по Просвещению. Политика и культура на закате современности. М., 2003, с. 113–114.

¹² См. **Масловский М.В.** Современные теории модерна и модернизации // «Социологический журнал», 2008, № 2, с. 34.

¹³ **Коллинз Р.** Золотой век макроисторической социологии // «Время мира: Альманах современных исследований по теоретической истории, макросоциологии, геополитике, анализу мировых систем и цивилизаций». Выпуск 1: Историческая макросоциология в XX веке. Новосибирск, 2000, с. 72.

сценарию¹⁴. Согласно Н. Луману аутопойетичная система слагает (пойетирует) себя, выбирая (селектируя) отношения со средой в форме опыта. При этом системы действия всегда воспроизводят действия, а граница системы со средой является основополагающим свойством любой системы, позволяющим ей удерживать себя как таковую¹⁵. Е. Седов высказал гипотезу о том, что существует определенный энтропийный коридор, в котором социальные системы могут развиваться эволюционно. Согласно таким представлениям, уровень системного разнообразия должен колебаться в пределах 20–33%. Такие границы, с одной стороны, обеспечивают способность системы к инновациям, а следовательно и к адаптации в изменившихся условиях, а с другой – позволяют сохранить системную целостность¹⁶. Результаты подобных исследований дают почву для размышлений о пределах возможностей социального творчества и о необходимости знания запретов на некоторые социальные действия, потенциально содержащие в себе возможность катастрофических последствий. Следовательно, в силу различия форм политических проявлений, полиморфизма социально-экономической жизни и мультикультурности социумов должны существовать значительные ограничения в использовании исторического опыта других обществ и транслирования этого опыта в массы. Без выделения элементов «несовместимости» оптимальное использование иного опыта, в том числе и в сфере социального управления, представляется невозможным.

Изучение практик социального управления в рамках исторической социологии, реализующей фундаментальную методологическую позицию социологии – компаративность в темпоральном измерении, доказывает возможность эффективных преобразований общества, имеющих целью улучшение дееспособности и жизнеспособности, не симулирующе-имитационных, но действительных модернизаций, которые элиминируют риски потери национальной самобытности и превращения населения в этнографический материал, выводят страну, прошедшую реформы, в число жизнеспособных и самостоятельно функционирующих сообществ. При этом конструктивные изменения внутрисистемны и происходят в пределах существующего порядка, не уничтожая его основ, несущих институциональных структур.

Проведенный нами компаративный анализ исторических практик социальных изменений, вызванных экзогенным причинным воздействием, позволяет обосновать следующие положения:

- Устойчивость социокультурной компоненты стала отражением общей исторической традиции в решении проблемы цивилизационного взаимодействия: подчинение любых заимствований, даже культурных и духовных, целям и задачам национального существования в истории. Во всех исторических фазах своего взаимодействия с внешним миром культуры-реципиенты сохраняли свой самобытный характер.

¹⁴ См. **Ельчанинов М. С.** Трансгисторические структуры как фактор социетальной динамики России // «Известия Самарского научного центра РАН», 2006.

¹⁵ См. **Луман Н.** Социальные системы. Очерк общей истории. СПб., 2007, с. 29.

¹⁶ См. **Седов Е.** Информационно-энтропийные свойства социальных систем // «Общественные науки и современность», 1993, № 5.

- Данные матричной культуры, запечатленные в сознании людей на уровне их генетической культуры, проявляются как этнокультурные специфические черты, присущие только этому народу и оказывающие влияние на вектор развития общества, определяя способы использования заимствованных фундаментальных открытий, уровень распространения инновационных привнесений, принятие или отторжение культурных новшеств.

- Социокультурная составная константа конкретного общества, будучи системообразующим компонентом, стремится к сохранению гомеостаза, состояния относительной стабильности системы. Социальная модернизация в этом случае выступает как рефлексия социальной системы на экзогенное воздействие. Сохраняя собственное матричное ядро, система проводит парциальную (фрагментарную), частичную модернизацию, т.е. коррекцию определенных параметров, в которых имеется отставание, с целью повышения собственной стойкости и жизнеспособности¹⁷.

Следовательно, проблема современных социальных изменений состоит не в поиске вектора развития, не в смене самоидентификации, не в приобщении к цивилизации – «эталону» с привнесением нежизнеспособных в иной среде заимствованных институций, а в способностях локальных цивилизаций адаптироваться к условиям новой социальной реальности – насущные преобразования укладываются в рамки формационных изменений в связи со сменой технологического уклада, основанного на капитале интеллектуальном, с соответствующими условиями для его продуктивного функционирования.

В русле логики именно этих социальных изменений и должны были быть осуществлены реформы обществ постсоветского пространства, унаследовавших значительный производственно-технический и интеллектуально-технологический потенциал. Необходимыми действиями представляли демократизация общества, меритократизация управления, структурная и технологическая перестройка экономики.

Однако был избран курс глубокого разрыва с системой социального знания, а вектор изменений кардинально противоречил базовым интересам и ценностям большинства населения. Предложенная обществу и осуществленная властной элитой модель преобразований «была ориентирована не на технологические и демократические достижения Запада, а на перераспределение собственности в частных интересах и на его консьюмеристскую структуру. Поэтому под флагом модернизации произошла демодернизация, возврат к ранним формам капитализма, натурализация, рефеодализация в способах производства и человеческих отношений»¹⁸. Впервые в истории в большой промышленно развитой стране проведены реформы по деиндустриализации и пресечению ее научно-технического развития.

Сама невозможность верификации программы преобразования общества в начальный момент её осуществления обусловила социальное мифотворчество, манипуляцию массовым сознанием, что позволило властям объяснять

¹⁷ См. **Погосян В. Г.** Социальная модернизация: стратегия выживания. М., 2009.

¹⁸ «Социальные знания и социальные изменения». М., 2001. с. 234.

продолжительность и неудачи реформ поиском вектора собственного развития и необходимостью периода первоначального накопления. Избегая полемики с пропагандистскими идеологами в рамках научного исследования, считаем, однако, необходимым заметить, что период первоначального накопления капитала (в категориях науки – отделение работников от средств производства, превращение их в наемную рабочую силу) имел в евразийском пространстве место с 1861-го по 1936 г., а вектор развития каждого общества уже определен социокультурным компонентом цивилизационной матрицы, выступающим в качестве инварианта.

На постсоветском пространстве (за исключением стран Балтии) бифуркация 1990-х предстала как неустойчивая конфигурация конкурирующих альтернатив. В итоге общество с доминированием институтов X-матрицы, реализовало одну из альтернатив, экстраполируя собственный опыт на современность, воспроизвело устойчивые институциональные константы – вертикаль бюрократической власти и соответствующий уклад экономики. Собираясь с конкретно-историческими условиями и воздействием случайных и целенаправленно действующих факторов, общество самоорганизовалось в рамках присущей ему цивилизационной амплитуды, предсказуемо воссоздав привычный уклад жизнедеятельности. Была ликвидирована лишь советская идеология, тогда как методология управления сохранилась. Генотип системы хозяйствования не изменился, поскольку экономика есть ключевая, однако все же часть более широкой и сложной системы жизнеустройства. Но произошла смена бенефициариев – в постсоветских странах (кроме Белоруссии, сохранившей в основном функциональные свойства действовавшей до того системы) произошло перераспределение общественных ресурсов и государственных монопольных функций между кланами бюрократической номенклатуры, преследующими собственнические узкокорыстные цели. Соответственно суть постсоветских реформ в экономической сфере свелась в основном к экспроприации доходов государства в пользу кучки частных лиц. Создались такие условия, при которых не инновации становятся основным источником максимизации индивидуального дохода, а избыток частной власти, сформированной на основе произвола: административной и экономической власти государственных чиновников, власти менеджмента, монопольной власти, власти криминала. Происходит не добровольный рыночный обмен ресурсами, а принудительное (под угрозой насилия) перераспределение ресурсов объекта власти в пользу ее субъекта, что создает условия получения таких индивидуальных доходов, размеры и формы которых выходят за рамки экономической эффективности и целесообразности.

Опыт всемирной социальной истории позволяет выявить примеры волюнтаризма в системе государственного управления, заканчивавшиеся охлократической реакцией, предостерегая от попыток реформистского конструирования социальной среды без учета ее собственных внутренних эволюционных тенденций. «Институты, не отражающие национальную культуру или не соответствующие ей, не могут быть ни легитимными, ни стабильными: они либо видоизменяются, либо будут отвергнутыми теми

народами, которым они навязаны»¹⁹.

Либеральная парадигма демонстрирует свою эффективность, в сущности, только в пределах современной западной цивилизации, но отнюдь не в Китае, странах Юго-Восточной Азии, Латинской Америки, Африки, мусульманском мире. Попытки построить либерально-демократический капитализм западного образца (с транспарентными правилами рынка, конкуренцией, легитимностью и легальностью частной собственности, инновационной направленностью экономики) с присущим ему образом жизни в постсоветских обществах, соорганизованных и функционирующих на принципиально иных социокультурных основаниях, в течение 25 лет успехом не увенчались, поскольку реализуемая доктрина содержала фундаментальные ошибки, а сама идея теоретически ошибочна и несостоятельна изначально. Речь в данном случае идет не о парадигмальной ценности создания системы «оправдывающего» знания, поддерживающей определенную или существующую линию развития, а об исследовательской парадигме науки, о социальной науке без идеологем, диагностирующей и констатирующей. «История как бы насмехается над действиями тех реформаторов, которые пытаются сконструировать в социальной среде нечто, не отвечающее ее природе, навязать среде путь эволюции без учета ее собственных внутренних эволюционных тенденций. В таких случаях общество попадает в “капкан истории”, приходит к труднопоправимому кризисному состоянию»²⁰.

Аналитический материал, приведенный выше, позволяет сформулировать следующие выводы:

- В практике ревизий институциональной сферы необходимо ясное понимание пределов реформаторских возможностей и важности принципиального разграничения мобильных, изменчивых общественных форм, постоянно совершенствующихся и воплощающих многообразие творимой человеком реальности (заимствованных и создаваемых социальных конструктов и институций, адаптируемых и дееспособных в локальной среде), и инвариантов общественного развития, т. е. исторически устойчивых и постоянно воспроизводящихся социальных отношений, обеспечивающих целостность общества и его развитие как социальной системы, задающих направления и естественные ограничения его эволюции.
- Самоорганизация социальной системы происходит в соответствии с алгоритмами цивилизационной матрицы, проявляясь в регуляторной функции устойчивых социальных структур, препятствующих катастрофическим последствиям энтропийных флуктуаций, и ценностно-рациональных константах общественного сознания.
- Развитие социальной системы нетелеологично и поливариантно, но возможен не любой путь эволюции системы, а лишь определенный спектр этих путей, и этот спектр альтернатив общественного развития ограничивается рам-

¹⁹ **Иноземцев В. Л.** Френсис Фукуяма. Америка на перепутье. Демократия, власть и неоконсервативное наследие // «Вопросы философии», 2006, № 8, с. 184.

²⁰ **Князева Н. Е., Курдюмов С. П.** Синергетика: начала нелинейного мышления // «Общественные науки и современность», 1993, № 2, с. 39.

ками амплитуды, обуславливаемой социокультурным компонентом, сложившимся исторически и определяющим инвариантные признаки конкретного общества, не зависящие от пространственно-временных форм его существования.

На основе корректных методологических импликаций автор делает вывод о том, что амплитуда общественного развития обусловлена инвариантным социальным устройством, задаваемым институциональной матрицей и имманентным ей способом производства, а конструктивные изменения могут быть только внутрисистемными, что актуализирует вопрос о необходимости определенных ограничений в модернизационной практике.

Ключевые слова: *детерминизм, доминанта, социокультурный компонент, институциональная матрица, модернизация, инвариантность, азиатский способ производства*

ՎԱՐԴԳԵՍ ՊՈՂՈՍՅԱՆ – Սոցիալական զարգացման դոմինանտների և դետերմինանտների հիմնախնդիրը – Վերլուծության ենթարկելով արդիականացման գործընթացները հեղինակը եզրակացնում է, որ սոցիալական զարգացման տատանման սահմանները պայմանավորված են ինվարիանտային սոցիալական կառուցվածքով: Սոցիալական կառուցվածքը համապատասխանում է ինստիտուցիոնալ մատրիցին և իրեն բնորոշ արտադրության մշտական եղանակին: Ըստ այդմ կառուցվածքային դրական փոփոխությունները կարող են լինել միայն իշխող համակարգի սահմաններում: Արդիականացման գործընթացում այդ հանգամանքը առաջացնում է համապատասխան սահմանափակումների անհրաժեշտություն:

Բանալի բառեր – *դետերմինիզմ, դոմինանտ, սոցիոմշակույթային բաղադրիչ, ինստիտուցիոնալ մատրից, արդիականացում, ինվարիանտություն, սոցիալական արտադրանքային եղանակ*

VARDGES POGOSYAN – On the Problem of Dominants and Determinants of Social Development. – On the basis of a correct methodological implications the author makes a conclusion that the amplitude of the social development due to the invariant social structure, based on institutional matrix and the immanent mode of production, and that structural changes can be the only intrasystem which actualizes the question of the necessity of certain restrictions in the modernization practice.

Keywords: *determinism, the dominants, socio-cultural component, institutional matrix, modernization, invariance, the Asian mode of production*

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՆՁԻ ՀՈԳԵՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՍՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ԲԱՂԱԴՐԻՉ

ԷԼԵՆՆՈՐԱ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Արդի աշխարհաքաղաքական լուրջ տեղաշարժերի համատեքստում անձի պատասխանատվության խնդիրը ձեռք է բերել տեսական և գործնական նոր հնչեղություն:

«Պատասխանատվություն» հասկացությունը օգտագործում են իրավունքի, բարոյագիտության, քաղաքագիտության, սոցիոլոգիայի, մանկավարժության, հոգեբանության և մի շարք այլ բնագավառներում: Ընդ որում, պատասխանատվության առարկայական ոլորտը յուրաքանչյուր գիտության համար տարբեր է: Ավելին, նույնիսկ միևնույն գիտության մեջ պատասխանատվության հասկացությունը կիրառվում է նկարագրելու համար սուբյեկտի գործունեության տարբեր կողմերը: Նշենք, որ ոչ մի հասկացություն իր ինքնավար կյանքով չի ապրում, այլ կոնկրետ բովանդակություն է ձեռք բերում միայն ուրիշ հասկացությունների համատեքստում՝ ձևավորելով իմաստային համակարգ:

Պատասխանատվության հիմնահարցը ուսումնասիրում են անձի և տարիքային զարգացման հոգեբանությունը, սոցիալական և կառավարման հոգեբանությունը, էթնոհոգեբանությունը, կրթության հոգեբանությունը, ռազմական հոգեբանությունը և այլն:

Պատասխանատվությունը անձի ընդհանրական հոգեբանական հատկանիշ է, անձի բնավորության գիծ, ինչպես, ասենք, քաջությունը, համարձակությունը, հաստատակամությունը, հպարտությունը և այլն: Ի դեպ, այն դրսևորվում է ոչ միայն բնավորության, այլև վարքի տարբեր ձևերում, ընկալումներում, զգացմունքներում, գիտակցության մեջ, աշխարհայացքում և դիրքորոշումներում:

Պատասխանատու մարդուն բնորոշ են ճշտապահությունը, հավատարմությունը, պատրաստակամությունը, պատասխանատվության զգացումը, ինչպես նաև սկզբունքայնությունը, ազնվությունը, արդարամտությունը: Բայց նշված անձնային որակները կարող են հաջողությամբ իրականացվել, եթե մարդու մեջ զարգացած են այնպիսի հուզական գծեր, ինչպիսիք են ապրումակցելու կարողությունը, ուրիշի ցավի և ուրախության նկատմամբ զգայունությունը, նրբանկատությունը: Տեղին է նկատել, որ պարտականությունների կատարումը պահանջում է որոշակի կամային որակներ և ջանք՝ համառություն, կայունություն, տոկոսություն, ջանասիրություն և, իհարկե, համբերություն:

Ինչպես արդեն նշեցինք, պատասխանատվությունն անձի կարևորագույն բնութագրերից է, որով սոցիալապես հասուն անձը տարբերվում է մյուսներից:

Պատասխանատվությունը սուբյեկտի գործունեության նկատմամբ տարբեր ձևերով իրականացվող վերահսկողությունն է՝ իր ընդունած նորմերի և կանոնների համաձայն: Գոյություն ունեն վերահսկողության տարբեր ձևեր, որոնք ապահովում են սուբյեկտի պատասխանատվությունը, իր գործունեության արդյունքների համար հաշվետու լինելը և ինքնակարգավորման ձևերը, պարտքի և պատասխանատվության զգացումը: Անձի պատասխանատվությունը պահանջում է գիտակցաբար հետևել այն բարոյական սկզբունքներին և իրավական նորմերին, որոնք հասարակական անհրաժեշտություն են: Իսկ որպես անձնային գիծ՝ պատասխանատվությունը ձևավորվում է համատեղ գործունեության ընթացքում՝ սոցիալական արժեքների, նորմերի և կանոնների ներքնայնացման (ինտերիորիզացիա) շնորհիվ¹: Այն ունի դերային տարբեր գործառույթներ՝ ընտանեկան, ծառայողական, քաղաքացիական և սոցիալական (պատասխանատվություն ինչ-որ մեկի համար, ինչ-որ մեկի առաջ, ինչ-որ բանի համար): Ուրեմն՝ պատասխանատվությունն ունի սոցիալական, հասարակական էություն և ցույց է տալիս հասարակական հարաբերությունների մեջ անձի ընդգրկվածության աստիճանը:

Քննարկելով անձի հոգեբանական տարիքի հարցը՝ Ա. Գ. Ասմոլովը նշում է, որ եթե անհատի հասունությունը (մարմնական կամ սեռական) որոշվում է կենսաբանական չափանիշներով, իսկ անձնագրային տարիքը՝ տարիների քանակով, ապա հոգեբանական տարիքը և անձի հասունությունը որոշելն այդքան էլ դյուրին չէ²: «Հոգեբանական տարիքի» մասին Լ. Ս. Վիգոտսկու պատկերացումները զգալիորեն համապատասխանում են Բ. Գ. Անանիի հայացքներին, ով բազմիցս ընդգծել է, որ հոգեբանական տարիքը և հասունությունը պատմական ժամանակին հատուկ չափանիշներ են, որտեղ և կատարվում է անձի կենսական ուղու տարիքային հաշվարկը:

Ինչ վերաբերում է անձի հասունության հարցին, ապա այն չի կարող կտրված լինել հասարակության զարգացման կոնկրետ պատմական փուլից, այն մշակույթից, որտեղ ձևավորվում և կայանում է մարդը: Մա ուսումնասիրությունների այն բնագավառն է, որտեղ պատմության հոգեբանությունը և էթնոհոգեբանությունը դեռ պետք է ասեն իրենց ծանրակշիռ խոսքը: Հասունության կոնկրետ պատմական բնութագրերի փնտրտուքի կողքին կան նաև այնպիսի ուսումնասիրություններ, որոնցում դրվում է հենց անձի հասունության հոգեբանական չափանիշների հարցը: Պ. Յա. Գալպերինը, օրինակ, հասարակայնորեն պատասխանատու սուբյեկտի հասունության չափանիշ է համարում

¹ Տե՛ս «Психология». Словарь. М., 1990, էջ 257:

² Տե՛ս **Асмолов А. Г.** Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. М., 2007, էջ 372-374:

սեփական արարքների համար անձի պատասխանատվությունը: Այս առումով հատկապես կարևոր է, որ կյանքի ընթացքում պատասխանատվության զգացումը զարգանում է «օբյեկտիվ պատասխանատվությունից» դեպի «սուբյեկտիվ պատասխանատվություն»:

Սոցիալ-հոգեբանական տեսակետից հասուն կարելի է համարել նրանց, ովքեր արդեն նշանակալի չափով լուծել են զարգացման տարիքային խնդիրները, գիտակցում են իրենց պատասխանատվությունն ու սոցիալական պարտքը, ընդգրկված են ընկերային հարաբերություններում: Ըստ Ն. Տոմեի՝ գոյություն ունեն հոգեւոցիալական հասունության երկու հայեցակարգեր՝ ա) հոգևոր զարգացման և սոցիալական նորմերի միջև համապատասխանությունը, բ) հոգեւոցիալական հասունությունը՝ որպես զարգացման ավարտ: Հոգեւոցիալական հասունությունը ներառում է դպրոցական և մասնագիտական հասունությունը, երբ առաջանում են պատասխանատվության գիտակցում և իրավախախտման համար պատասխան տալու կարողություն: Այսինքն՝ լինել հասուն նշանակում է գիտակցել սեփական արարքի անարդարացիությունը և գործել դրան համապատասխան: Հասունության՝ որպես պատասխանատվության գիտակցման օրինակով կարելի է տեսնել, որ տարիքի և պահանջների մեծացման ու բարդացման հետ միասին դժվարանում է «հասունության» աստիճանը, որպես հոգևոր զարգացման և սոցիալական նորմերի միջև համապատասխանություն, սահմանելը: Մյուս մոտեցումը ենթադրում է, որ որոշակի տարիքի հասնելը միաժամանակ նշանակում է նաև հոգեւոցիալական հասունության ձեռքբերում³:

Որպես օրինակ բերենք «անչափահաս» և «հասուն» հանցագործ, «չափահասություն» և «ամուսնանալու տարիք» հասկացությունները:

Գերմանիայում չափահասության և ամուսնության տարիք է համարվում 18 տարեկանը: Այս դեպքում խոսքը նորմատիվ մոտեցման մասին է, որը հիմնվում է այն ենթադրության վրա, թե որոշակի տարիքից սկսած՝ մարդը կարող է իրականացնել բոլոր այն գործառնությունները, որոնք հատուկ են հասուն մարդուն: Հետևաբար, որպես դատական պատասխանատվություն ստանձնելու տարիք՝ հոգեւոցիալական հասունությունը մի կողմից նշանակում է, որ չափահասների մեծ մասը հասել է զարգացման մի մակարդակի, որն արդարացնում է նրանց նկատմամբ այնպիսի պատիժների կիրառումը, որոնք նախատեսված են հասուն, այսինքն՝ երիտասարդ անձի փաստացի «բարոյական և մտավոր զարգացման» հասած մարդկանց համար: Չնայած այդպիսի հիմնադրությունների կայունությանը՝ սա նույնպես ներառում է «անձնագրային» և «իրական» չափահասության միջև համապատասխանության սահմանում: Վերջին հաշվով առաջին պլան են մղվում մանկավարժ-հոգեբանական կամ մարդաբանական հայեցակարգեր, որոնք նախընտրում են անչափահաս հանցագործների համար կիրառել օրենք-

³ Sté u **Thomae H.** Das Problem der «sozialen Reife» von 14-bis 20jarigen. Hannover, 1973, էջ 6:

ներ՝ կողմնորոշված գլխավորապես դեպի ներգործության դաստիարակչական միջոցներ: Հիմնահարցերի համալիր լուծման դեպքում ինչպես օրենսդրությունը, այնպես էլ մանկավարժությունը, հոգեբանությունն ու հոգեբուծությունը հիմք են ընդունում անձի հոգեւոցիալական հասունությունը: Այսպիսով, հոգեւոցիալական լիարժեք հասունության հասնելու չափանիշները բխում են այն ենթադրությունից, թե տարիքային գործընթացները միաժամանակ են տեղի ունենում: Մինչդեռ երիտասարդները սոցիալական հասունության որոշակի աստիճանի են հասնում բոլորովին էլ ոչ միանման ժամկետներում: Օրինակ Ի. Ս. Կոնը այն կարծիքին է, որ պատասխանատվությունն անձին բնութագրում է նրա կողմից սոցիալական կամ բարոյական պահանջները կատարելու տեսակետից⁴: Պատասխանատվության պատմական զարգացման ճանապարհին առաջացել են մի քանի ուղղություններ՝ կոլեկտիվից անհատականը, արտաքին պատասխանատվությունից ներքին հոգեբանական պատասխանատվությունը:

Պատասխանատվության վերագրումը (ատրիբուցիան) կարող է լինել ինչպես արտաքին՝ հասարակության տեսանկյունից, այնպես էլ ներքին՝ սեփական Ես-ի տեսանկյունից: Եթե դիտարկենք ինքնագիտակցության տեսանկյունից, ապա սուբյեկտային տարբերությունն այն է, թե անձը իր գործողությունների և արարքների համար ում է պատասխանատու: Սա շատ էական է, քանզի առաջին դեպքում խոսքը պարտականության մասին է, իսկ երկրորդ դեպքում՝ բարոյական պարտքի: Հերոսացած զինվոր Արմեն Հովհաննիսյանը կարող էր կատարել սոսկ իր պարտականությունը, սակայն ստանձնեց իրենից աստիճանով ավագի պարտականությունը, պատասխանատվությունը՝ զինվոր ընկերների և հայրենիքի համար: Սա բարձր գիտակցությամբ օժտված անձի բարոյական պարտքի դրսևորում է: Պակաս կարևոր չէ գործի օբյեկտիվ կողմը՝ ինչու է անհատը պատասխանատու ուրիշների (ընկերների) կամ ինքն իր առջև: Ուրեմն, անձի բարոյական ուժը և չափը կարելի է որոշել ոչ միայն իր, այլև ուրիշների հանդեպ պատասխանատվության զգացումով:

Անձնային պատասխանատվության չափը կարելի է որոշել նաև նրանով, թե անձը որքան ջանք ու եռանդ է ներդնում կարևորագույն որոշումներ ընդունելիս ու իրականացնելիս, որոնք էլ վճռում են իրադրության ելքը:

Որքան կառավարման մեխանիզմները ժողովրդավարական են, որքան մեծ է դրանցում գործուն մասնակցող մարդկանց շրջանակը, այնքան խորն է նրանց պատասխանատվության զգացումը⁵: Սակայն դա չի կարող միանման լինել ենթակայի և վերադասի, հրամանատարի և զինվորի, ուսանողի և դասախոսի պարագայում, քանի որ նրանց ներկայացվող պահանջները տարբեր են: Անձի տարբերելու կարողութ-

⁴ Տե՛ս Կոն Ի. Ս. В поисках себя: Личность и ее самосознание. М., 1984, էջ 304:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 307:

յունը՝ արդյոք ինքը միակն է կամ գործողության գլխավոր սուբյեկտը և կամ կոլեկտիվ, համատեղ գործունեության իրավահավասար մասնակիցը կամ էլ ուրիշի կամքը կատարողը, գործունեության և պատասխանատվության վերագրման կարևոր ու անհրաժեշտ պայման է: Պատասխանատվության ձևավորումը սերտորեն կապված է անձի ինքնությունության և որոշումներ ընդունելու ազատության հետ:

Այսպես, ուսումնասիրելով Լենինգրադի խոշոր գործարանի հինգ հարյուրից ավելի բանվորների աշխատանքային պատասխանատվության արդյունքներն ու չափորոշիչները, Կ. Մուզդիբանը հանգում է այն համոզման, որ նրանք իրենց պատասխանատվությունը խորապես գիտակցում են միայն հիմնական պարտականությունների կատարման դեպքում՝ ու նաև այն պատճառով, որ լավ են պատկերացնում իրենց աշխատանքի վերջնական արդյունքը: Պարզում է նաև, որ այն մարդիկ, որոնց աշխատանքը հաճախակի է վերահսկվում, ավելի ցածր պատասխանատվություն են դրսևորում, քան նրանք, ովքեր չեն վերահսկվում: Որքան էլ այս փաստը արտառոց թվա, այդուհանդերձ ապացուցված է, որ մշտական հսկողությունը բացասաբար է անդրադառնում աշխատողի ինքնազգացողության և աշխատանքի նկատմամբ վերաբերմունքի վրա, քանզի նվազեցնում է անձի ինքնությունության աստիճանը: Անշուշտ կարևոր է նաև այն հանգամանքը, թե պատասխանատվությունը ինչ չափով է դարձել անձնային գիծ, ու թեև սոցիալական պատասխանատվությունը անձնային որակ չէ, սակայն նրա դրսևորման չափանիշներն ու հնարները կարող են փոփոխվել՝ տարիքով, գործունեության կոնկրետ ոլորտով և այլ գործոններով պայմանավորված:

Գոյություն ունի անձնային պատասխանատվությունը բացատրող իմացական աններդաշնակության (կոգնիտիվ դիսոնանս) տեսություն, որի շրջանակներում անցկացված հետազոտությունների վերլուծությամբ Ռ. Ուիքլենդն ու Ջ. Բրեմը հանգեցին այն եզրակացության, որ անձն աններդաշնակություն է զգում միայն այն դեպքում, երբ աններդաշնակ իմացության միավորը զուգորդվում է անձնային պատասխանատվության հետ⁶: Իսկ անձնական պատասխանատվությունը, ըստ Ջ. Կուպերի, ընտրության և կանխատեսման «խառնուրդ» է, զուգորդություն⁷: Անձնական պատասխանատվության առկայությունը, սեփական խոսքի և գործի հետևանքները կանխատեսելը անհրաժեշտ պայման են իմացական աններդաշնակության վիճակում հայտնվելու համար: Եթե անձը կարողանում է ինքն իրեն անկեղծորեն խոստովանել, որ չգիտեր, չէր կանխատեսում հետևանքները, ապա ազատվում է աններդաշնակությունից, և նրա նախնական դիրքորոշումը չի փոխվում:

Իմացական աններդաշնակությունը ուժեղացնում է գործելու մոտիվացիան: Ազատ ընտրության պայմաններում, երբ անձն իր դիրքո-

⁶ Տե՛ս **Wicklund R. A. and Brehm. J. W.** Perspectives on cognitive dissonance. Hillsdale (N.J.): Erlbaum, 1976, էջ 6:

⁷ Տե՛ս **Cooper J.** Personal responsibility and dissonance: The role of foreseen consequences. «Journal of Personality and social Psychology», 1971, էջ 354-363:

րոշումներին անհամատեղելի մտքեր է հայտնում և գործողություններ կատարում, նրա օրգանիզմը սկսում է ակտիվանալ, ինչը ներքին հակասական վիճակի, կոնֆլիկտի առկայության նշան է: Երբ ներքին կոնֆլիկտը որոշակի լուծում է ստանում, ապա առաջացած իմացական աններդաշնակությունն ակտիվացնում է մարդուն, առաջ բերում այդ լարված վիճակից ազատվելու մոտիվացիա՝ ակտիվացնելով ոչ միայն անձի հոգեկանը (իմացական գործընթացները, հույզերն ու դիրքորոշումները), այլև օրգանիզմը, նրա ֆիզիոլոգիական համակարգը: Իմացական աններդաշնակության ազդեցության տակ անհատն ավելի գրավիչ է դարձնում իր ընտրած տարբերակը, իսկ մերժվածը՝ ավելի անցանկալի: Վճռի կայացումից հետո այդ տարբերակները հոգեբանորեն ավելի են հեռանում իրարից, և մեղմանում է աններդաշնակությունը:

Վերջին շրջանում հոգեբանության մեջ ամրապնդվել է այսպես կոչված անձի լոկուս-վերահսկողության տեսությունը, որը շրջանառության մեջ է դրել երկու տիպի պատասխանատվության հայեցակարգը, որի համաձայն՝ առաջին տիպի պատասխանատվությունը գործում է այն դեպքում, երբ անձն իր վրա է վերցնում իր հետ տեղի ունեցածի ողջ պատասխանատվությունը (Ես ինքս եմ պատասխանատու իմ հաջողությունների և անհաջողությունների համար: Ինձնից է կախված իմ կյանքը և իմ ընտանիքի բարօրությունը: Ես պետք է, պարտավոր եմ և կարող եմ դա անել), իսկ երկրորդ տիպն ի հայտ է գալիս այնպիսի իրադրություններում, երբ մարդը հակված է իր հետ տեղի ունեցածի համար պատասխանատու համարել ուրիշներին կամ արտաքին հանգամանքները: Այս դեպքում «ուրիշ մարդկանց» դերում ծնողներն են, ուսուցիչները, հետազայում՝ գործընկերները, ծանոթները, ղեկավարությունը և այլն: Դժվար չէ նկատել, որ պատասխանատվության երկրորդ տիպը ոչ այլ ինչ է, քան անպատասխանատվություն: Ի դեպ, հետազոտությունները հաստատում են, որ սոցիալապես ոչ հասուն դեռահասների մեջ երկրորդ տիպի պատասխանատվություն ունեցողների թիվը 84 % է, իսկ առաջիններինը՝ 16 %: Ավելին, պարզվում է, որ այն դեռահասները, ովքեր կատարել են մասնագիտական ընտրություն, ունեն որոշակի կենսական պլաններ և հասարակամետ հստակ կողմնորոշում, դրսևորում են պատասխանատվության միանգամայն այլ հարաբերակցություն. 72 %-ը ունի առաջին տիպի և միայն 16 %-ը՝ երկրորդ տիպի պատասխանատվություն⁸:

Խոսելով լոկուս-վերահսկողության մասին (լատ. locus – տեղ, տեղադրում)՝ սովորաբար նկատի են ունենում, որ մարդը հակված է իր կյանքի կառավարման ակունքը տեսնելու իր մեջ կամ արտաքին միջավայրում: Ըստ այդմ՝ գոյություն ունի լոկուս-վերահսկողության երկու տիպ՝ ներքին (ինտերնալ) և արտաքին (էքստերնալ): Առաջինի դեպքում, անձն ինքն է ստանձնում իր կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունները:

⁸ Տե՛ս Բեան Ա. Ա., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. СПб., 1999, էջ 92:

րի պատասխանատվությունը՝ դրանք բացատրելով իր վարքով, բնավորությամբ և ընդունակություններով, մինչդեռ երկրորդ դեպքում մարդը հակված է պատասխանատվությունը վերագրել արտաքին գործոններին, ուրիշներին, շրջապատող աշխարհին կամ ճակատագրին:

Մի շարք հետազոտողներ փաստում են, որ ներքին վերահսկողություն ունեցողներն ավելի ինքնավստահ են, հանգիստ, բարյացակամ և հանրահայտ: Ավելին, ներքին լոկուս-վերահսկողություն ունեցող դեռահասները դրական վերաբերմունք ունեն ուսուցիչների ու իրավապահ մարմինների ներկայացուցիչների հանդեպ: Իսկ երկրորդ տիպին բնորոշ է բարձր տազնապայնությունը, անհանգստությունը, նվազ հանդուրժողականությունը, ուրիշների նկատմամբ ագրեսիվության բարձր մակարդակը և այլն:

Այս ամենը, բնականաբար, պայմանավորված է արտաքին հանգամանքներից նրանց կախվածությամբ և սեփական գործերը կառավարելու անկարողությամբ: Էքստերնալների բարձր տազնապայնությունը կարող է արտառոց թվալ, քանզի դասական հոգեբանության տեսանկյունից էքստերնալը կարծես թե չպետք է տազնապայնություն ունենա, որովհետև նա հուսալիորեն «պաշտպանվում» է: Ա. Ա. Ռեանը առեղծվածն իրավացիորեն բացատրում է Պ. Վ. Սիմոնովի հույզերի ինֆորմացիոն տեսությամբ՝ հույզեր=անձի ակտուալ պահանջմունք (անհրաժեշտ տեղեկատվություն+սուբյեկտիվ տեղեկատվություն)⁹: Փակագծի ներսի արտահայտությունը իրադրության անորոշության չափաբաժինն է: Եվ որքան բարձր է անորոշությունը, այնքան բարձր է հուզական լարվածությունը: Դա է պատճառը, որ էքստերնալը սուբյեկտիվորեն ավելի հաճախ է հայտնվում անորոշ իրադրություններում, քան ինտերնալը, քանի որ չի կարողանում ինքնուրույն վերահսկել իր կյանքի իրադարձությունները: Հետևաբար, թե՛ իրադարձությունները և թե՛ իր կյանքը առավելապես որոշվում են հանգամանքներով կամ այլ մարդկանց կամքով, որը ինքնին էքստերնալի մեջ անորոշության առաջացման և հետևապես հուզական լարվածության, բարձր տազնապայնության բարենպաստ հող է ստեղծում:

Գոյություն ունի ուղիղ համեմատական կապ ինտերնալության և կյանքի իմաստի միջև. որքան սուբյեկտը շատ է հավատում, որ կյանքում ամեն ինչ կախված է սեփական ընդունակություններից և ջանքերից, այնքան շատ է գտնում կենսական իմաստ և նպատակներ¹⁰: Այստեղից հետևում է, որ ինտերնալությունը դրական որակ է:

Բուհի դասախոսների հեղինակության հոգեբանական նախադրյալներն ուսումնասիրելու նպատակով ԵՊՀ ութ ֆակուլտետներում (4 բնագիտական, 4 հասարակագիտական) անցկացված համալիր հետազոտության մեթոդներից մեկն էլ Ջ. Ռոտտերի լոկուս-վերահսկողության մակարդակը որոշող հարցարանն է:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 93-94:

¹⁰ Տե՛ս **Муздыбаев К.** Психология ответственности. Л., 1983:

Դասախոսների տարբերություններն ըստ Ջ. Ռոտտերի «սուբյեկտիվ վերահսկողության մակարդակների», երբ T>2,1

Սուբյեկտիվ վերահսկողության սանդղակների անվանումը	Համեմատվող խմբեր		
	I-II	I-III	II-III
Ընդունակությունների ինտերնալություն	1,466	0,620	-0,803
Նվաճումների սուբյեկտիվ վերահսկողություն	2,226	0,878	-1,102
Անհաջողությունների սուբյեկտիվ վերահսկողություն	2,190	0,902	-0,815
Միջանձնային հարաբ. սուբ. վերահսկողություն	0,805	1,054	0,007
Ինտերնալություն առողջության և հիվանդության նկատմամբ	-2,144	-0,705	1,778

Ստացված տվյալները հաստատեցին, որ համահարաբերակցություն (կորելացիա) կա լոկուս-ինքնավերահսկողության մակարդակի, դասախոսի անձնային բնութագրիչների ու անձնային ուղղվածության, այն է՝ սոցիալական հասունության և քաղաքացիական պատասխանատվության միջև: Երեք խումբ դասախոսների (I - սիրված, հեղինակություն վայելող, II - սովորական, միջակ, III - չսիրված, հեղինակություն չվայելող) միջև տարբերություններ են նկատվել հինգ ենթասանդղակներից երեքի մեջ: Հեղինակություն, ճանաչում ունեցող դասախոսները մյուսներից ավելի քիչ են հոգում հաջողությունների հասնելու և անհաջողություններից խուսափելու մասին, փոխարենը ավելի հակված են նորի փնտրտուքի, ռիսկի: Նրանք օժտված են հաղորդակցվելու բարձր կարողություններով, զգայուն են, ուսանողների և գործընկերների հետ կարողանում են ճկուն փոխհարաբերություններ կառուցել: Ունենալով մեծ ծավալի տեղեկատվություն՝ կարողանում են արդյունավետ աշխատել «արագ արձագանքման» ռեժիմով՝ առանց հոգնելու: Հեղինակություն վայելող դասախոսներին բնորոշ են մարդասիրությունը, իմացական հետաքրքրությունները, մասնագիտական նոր գաղափարները, խոսքային էքսպրեսիան և մասնագիտական աշխատունակությունը: Սովորական դասախոսների խումբն իր հաջողությունների և անհաջողությունների պատճառը համարում է հանգամանքները, ուսանողներին և արտաքին այլ գործոնները: Անհասկանալի արդյունք է ստացվել ինտերնալության մակարդակի գնահատման հարցում, երբ խոսքը առողջության և հիվանդության մասին է:

Նրանք գտնում են, որ իրենց առողջությունն իրենցից է կախված: Մա կարելի է բացատրել այսպես. նրանք խստորեն հետևում են իրենց առող- ջությանը, այն դեպքում, երբ հեղինակություն վայելող դասախոսները կարող են աշխատել նույնիսկ ի վնաս իրենց առողջության, «ինքնայր- վել» հանուն պարտքի և բարձր պատասխանատվության:

Աղյուսակից երևում է, որ վիճակագրական նշանակալի տարբե- րությունը միայն ինտերնալության ցուցանիշների միջև է. սիրված, հե- ղինակավոր դասախոսները հաջողությունների հասնելու և անհաջո- ղություններից խուսափելու պատճառները վերագրել են միայն իրենց, այսինքն՝ ունեն պարտքի և պատասխանատվության ավելի բարձր զգացում, քան մյուս երկու խմբերի դասախոսները:

Հեղինակություն վայելող դասախոսների բարձր ինտերնալու- թյունն ակնառու արտահայտված է նաև իրենց հաջողությունների և անհաջողությունների պատճառների գնահատման ժամանակ: Թե՛ հա- ջողությունները, թե՛ անհաջողությունները սիրված դասախոսները դիտում են որպես իրենց գործադրած բավարար կամ անբավարար ջա- նքերի արդյունք, և միայն նվազագույն չափով են կախված հան- գամանքներից¹¹:

Հարկ է նշել, որ ոչ բոլոր հետազոտվողներն են պատկանում էքստեր- նալների և ինտերնալների տիպին, երրորդ տիպը կարելի է պայմանակա- նորեն անվանել ամբինալ կամ «անորոշ տիպ»:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ լոկուս-վերահսկողությունը սերտորեն կապված է անձի հոգեկան մի շարք որակների հետ: Ինտեր- նալները տարբերվում են սոցիալական պատասխանատվության բարձր զգացումով, կյանքի իմաստի և կենսական նպատակների բարձր գիտակցմամբ: Նրանց մեջ ուժեղ են արտահայտված շփվելու կարողությունը, շիտակությունը, անկեղծությունը, սեփական Ես-ի ըն- դունումը, ինքնավերահսկումը և հուզական կայունությունը: Նրանք ունակ են հանուն երկարաժամկետ նպատակների հետաձգելու տվյալ պահին բավարարություն ստանալու հակումը, սթրեսային իրավիճակ- ներում և խմբային ճնշման պայմաններում դրսևորում են բարձր դի- մացկունություն և տոկունություն, ըստ այդմ ինտերնալությունը գու- գորդվում է ինքնուրույնության հետ:

Ինչպես տեսանք, հետազոտողները համամիտ են, որ ինտերնալ- ներին բնորոշ է պատասխանատվության առավել բարձր մակարդակ մասնագիտական պարտականությունները կատարելիս, սակայն առ- կա է նաև իրական բարդ կախվածության վտանգ՝ զրկվելով ինքնա- կազմակերպման և ինքնավերահսկման հնարավորությունից, ավելի վատ են աշխատում, քան էքստերնալները: Ուստի անհրաժեշտ է հաշ- վի առնել մարդկանց անհատական առանձնահատկությունները և ան- ձի գործունեությունը (աշխատանքային, գիտական, ուսումնական,

¹¹ Տե՛ս **Захарян Э. А.** Психологические предпосылки авторитета преподавателя вуза. Диссертация на соискание учен. степени канд. псих. наук. Л., 1990:

մանկավարժական) արդյունավետ դարձնելու համար փնտրել ու գտնել տարբերակված միջոցներ:

Պատասխանատվության հիմնահարցին միանգամայն այլ մոտեցում է ցուցաբերում Դ. Մայերսը, որը սոցիալական հարաբերությունների (այլասիրություն, ուրիշներին օգնելու ցանկություն, անձնային ներգործության ուժ և այլն) կապակցությամբ անդրադառնում է նաև պատասխանատվության հարցին և կատարում պատասխանատվության զգացում զարգացնելու ուշագրավ առաջարկություններ: Ի մասնավորի, նա գտնում է, որ եթե պատասխանատվությունը դրվում է բազմաթիվ մարդկանց վրա, ապա դրանից նվազում է մեկ առանձին մարդու պատասխանատվության զգացումը: Ըստ այդմ՝ առաջարկում է ցանկացած գործ հանձնարարելիս պատասխանատու համարել ոչ թե բոլորին միասին, այլ կոնկրետ մեկ մարդու¹²: Այլ կերպ ասած, հնարավոր է բարձրացնել պատասխանատվության զգացումը՝ նվազեցնելով անորոշության զգացումը:

Պատասխանատվության և անձնական ներգործության առնչությամբ Դ. Մայերսը ներկայացնում է հետազոտության տվյալներ. հարցում անցկացնելով հարյուրավոր դոնորների շրջանում՝ պարզվել է, որ առաջին անգամ արյուն հանձնող մարդիկ, որպես կանոն, դա անում են ինչ-որ մեկի անձնական հրավերով: Ապացուցվել է, որ արյուն հանձնելու անհատական կոչերն ու հորդորները ավելի արդյունավետ են, քան հայտագրերն ու պաստառները, բայց միայն այն դեպքում, երբ այդ կոչերը հնչում են մտերիմների, հարազատների, հարգված և ճանաչված մարդկանց կողմից: Ոչ խոսքային (ոչ վերբալ) կոչերը նույնպես կարող են արդյունավետ լինել, երբ դրանք անձնավորված են: Անձնային մոտեցումը մարդուն դարձնում է առավել պատասխանատու:

Անձնային մոտեցումը մարդուն ստիպում է ավելի լավ հասկանալ ինքն իրեն, իր հնարավորությունները, իր թույլ և ուժեղ կողմերը և ըստ այդմ՝ գործել համաձայն սեփական այլասիրական (ալտրուիստական) գաղափարների: Դ. Մայերսը գտնում է, որ «չանհատականացված» անձինք նվազ պատասխանատու են:

Պրինսթոնի համալսարանի սոցիալական հոգեբաններ Բ. Լատանեն և Ջ. Դարլին, անդրադառնալով մարդկանց կյանքում անվերջ ծագող երկընտրանքային իրավիճակներին, առաջարկում են նման դեպքերում օգնել նրանց, որպեսզի կարողանան ճիշտ մեկնաբանել տեղի ունեցածը և ստանձնել պատասխանատվությունը, քանզի դա անպայման կօգնի՝ նրանց ներգրավելու իրադրության մեջ և ազնվորեն խոստովանելու իրողությունը¹³:

Վերը նշված հնարները մանկավարժների կողմից տեղին և ճիշտ կիրառվելու դեպքում, անշուշտ, կարող են նպաստել պատասխանա-

¹² Տե՛ս **Майерс Д.** Социальная психология. СПб., 1997, էջ 684:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 684:

տվության զարգացմանը: Վերջինիս էապես նպաստում են նաև անձնական խնդրանքը, տեսողական շփումը, անունը հիշելը և անունով դիմելը, փոխհարաբերություն ստեղծելու ակնկալիքը և այլն:

Այսպիսով, պատասխանատվությունն անձի կարևորագույն բնութագրերից, հոգեւոցիալական հասունության հիմնական բաղադրիչներից է, որն իբրև անձնային գիծ ձևավորվում է սոցիալական նորմերի ու արժեքների ներքնայնացման շնորհիվ: Հետևապես, պատասխանատվությունը սոցիալական բնույթ ունի և ցույց է տալիս դրանում անձի ընդգրկվածության աստիճանը: Անձի հոգեկան որակների հետ սերտորեն կապված է լոկուս-վերահսկողությունը: Ինքնագիտակցության, Ես-ի ձևավորմանն ու զարգացմանը նպաստող միջավայրն ու հանգամանքները նույնպես կարևոր դեր են խաղում, որ անձը պատասխանատու զգա իր արարքների համար:

Բանալի բառեր – *պատասխանատվություն, անձնային հասունություն, զարգացում, հոգեբանական տարիք, լոկուս-վերահսկողության հայեցակարգ, ինտերնալություն, էքստերնալություն, ատրիբուցիա, իմացական աններդաշնակություն*

ЭЛЕОНОРА ЗАКАРЯН – Ответственность личности как важный компонент психосоциальной зрелости. – В психологии различают два основных типа ответственности (локус-контроля). В одном случае личность ответственно относится ко всему, что с ней происходит (внутренний локус-контроль). В другом случае человек не испытывает ответственности за те события, в которых участвует, и при этом обвиняет в них других людей (внешний локус-контроль).

Исследования, описанные в статье, доказывают, что люди с внутренним локус-контролем более уверены в себе и предсказуемы. Люди же с внешним локус-контролем отличаются беспринципностью и не придерживаются групповых норм и культурных ценностей. Кроме того, отмечена положительная корреляция между внутренним локус-контролем и смыслом жизни.

Ключевые слова: *ответственность, личностная зрелость, развитие, психологический возраст, концепция локус-контроля, интернальность, экстернальность, атрибуция, когнитивный диссонанс*

ELEONORA ZAKARYAN – Sense of Responsibility as an Important Component of Personality's Psychosocial Maturity. – There are two main types of responsibility (locus control) in psychology. In case of the first one the personality is fully responsible for everything that happens to him (internal). In case of the second one the personality does not feel responsible for good or bad things that happen to him but blames other people (external).

The studies discussed in our article prove that people with internal locus control are more confident, famous and predictable. People with external locus control are unprincipled; don't try to act appropriate to their group norms and cultural values. There is a positive correlation between internal locus control and meaning of life.

Key words: *responsibility, personal maturity, development, psychological age, locus control, internal, external, attribution, cognitive dissonance*

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ КАК ЭФФЕКТИВНАЯ ФОРМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ*

ВАРДУИ ПАПОЯН, ЕЛЕНА МУРАДЯН, АЛИНА ГАЛСТЯН

Выбор профессии, профессиональное самоопределение в юношеском возрасте оказывают влияние на судьбу человека, обуславливая его личностное развитие, формирование мотивационно-ценностной сферы, предопределяя векторную направленность качества жизни. Справедливо высказывание Е. А. Климова: «Профессия – это судьба, жизненный путь человека <...> это и образ жизни, и образ мыслей, и стереотипы восприятия мира, и социальный тип человека»¹. Актуальность проблемы очевидна, поэтому сегодня модернизация образования на старшей ступени общеобразовательной школы связывается, прежде всего, с профильным обучением, что предполагает повышение его эффективности за счет дифференциации и индивидуализации.

Отмеченные тенденции в системе образования связаны с проблемой профессиональной ориентации старшеклассников.

Целью работы является теоретическое изучение профессиональной ориентации старшеклассников и экспериментальное исследование ситуации относительно успешности профессионального самоопределения оптантов.

Отметим, что система мероприятий, направленная на ознакомление с различными профессиями, облегчает индивидуальный выбор специальности. Учитываются индивидуально-психологические особенности человека, уделяется особое внимание требованиям рынка труда в плане соответствия его реальным запросам конкретной деятельности.

Выделим в этой связи несколько основных направлений профориентационной работы в школе: профессиональное просвещение; профессиональное консультирование; профессиональный отбор и подбор².

Направления профориентационной работы: сравнительный анализ

Каждое из перечисленных направлений играет важную роль в профориентационной работе, проводимой в школе.

Так, профессиональное просвещение, подразделяемое на профессиональное информирование и профессиональную пропаганду, является необходимым элементом начального этапа психологического сопровождения оптантов. Профессиональное информирование связано с предоставлением старшеклассникам наиболее полных, разноаспектных и достоверных сведений о различных профессиях, с целью сформировать у них максимально объективные

* Исследование выполнено при финансовой поддержке ГКПН РА, грант N 13-5A416

¹ Климов Е. А. Психология профессионала. М., 1996, с. 372.

² См. Зеер Э. Ф., Павлова А. М., Садовникова Н. О. Профориентология: Теория и практика. М.–Екатеринбург, 2006, с. 77, 80, 86.

представления как о самой профессии (содержание труда, условия труда, перспективы развития и т.д.), так и о требованиях, которые она предъявляет человеку (состояние здоровья, способности, психофизиологические характеристики, психологические качества и т.д.)³. С психологической точки зрения подобная подготовка школьников к выбору профессии – необходимое, но не достаточное условие профессиональной успешности в отдаленной перспективе, в то же время она “реалистически” мотивирует к профессиональной деятельности, т.е. учитывает множество объективных характеристик, часто несущих в себе негативные элементы, присущие конкретной профессии, в противовес “романтической” мотивировке.

Когда же речь идет о профессиональной осведомленности, то дать однозначную оценку с психологической точки зрения достаточно сложно, так как наличие профессий, по которым ощущается дефицит кадров или предполагается резкое повышение востребованности в связи с экономическими переменами, с одной стороны, в определенной мере гарантирует работу по специальности в будущем, но с другой – препятствует свободе выбора оптанта. На практике в подобной ситуации не соблюдается основная концепция системы профессионального сопровождения – свободный выбор как условие развития⁴. Более того, целенаправленное распространение информации о профессии можно рассматривать как манипуляцию в отношении молодого человека. С точки зрения старшеклассников для самоопределения эффективна поэтапная форма психологического сопровождения: беседы о профессии, тестирование, профессиональное консультирование.

Профессиональное консультирование: основные положения

Особое место в психологическом сопровождении профессионального становления личности занимает консультирование, главная цель которого – оказать человеку психологическую помощь в проблемной ситуации, препятствующей свободному выбору собственного пути, планированию профессиональной карьеры, а также в ситуации, требующей преодолеть профессиональные трудности.

Проводя психологическое профессиональное консультирование, придерживаются следующих принципов: активность субъекта профессиональной деятельности; комплексный подход к субъекту профессионального становления; добровольное участие в консультировании; индивидуальный подход; персональная ответственность. Что касается основных функций профконсультирования, то к ним относят информационную, диагностическую и прогнозную⁵.

На деле информационная функция профконсультирования дублирует работу по профессиональной ориентации, проводимую в виде профессионального просвещения (профессионального информирования). Основное различие между ними заключается, на наш взгляд, в специфике предъявления информации: в случае профконсультирования это индивидуальный подход,

³ См. там же, с. 77–78.

⁴ См. там же, с. 18–19.

⁵ См. там же, с. 80–82.

психологическая работа по оказанию помощи конкретному школьнику (или группе школьников), находящемуся в сложной ситуации выбора, тогда как профессиональное информирование напоминает отчасти массовое рекламное мероприятие.

Что касается диагностической и прогностической функций профконсультирования, то психодиагностика личности в связи с выбором профессии сопряжена с рядом вопросов, которые решаются в основном в рамках психологического консультирования, при котором право выбора профессии остается за оптантом, а консультация призвана помочь тому, кто пытается оценить свои способности и склонности. Сегодня достаточно сложно спрогнозировать, будет ли оптант успешен в профессиональной деятельности, и это объясняется следующими причинами:

во-первых, психодиагностические тесты интеллекта констатируют только уровень развития на данный момент, не выявляя задатков, а в соответствии с принципом развития психики достигнутый уровень будет меняться на протяжении жизни, тем более в юности, и точный, окончательный учет и прогноз этих изменений невозможен;

во-вторых, на стадии оптации старшеклассников сложно выявить индивидуальный стиль деятельности;

в-третьих, сомнительно, возможны ли универсальные методики для психодиагностики профессиональной мотивации как одного из важнейших показателей продуктивности деятельности. Установлено, что от силы и структуры мотивации зависит продуктивность труда, более того, многие исследования подтверждают, что внутренняя профессиональная мотивация может компенсировать недостаток способностей;

в-четвертых, для ряда сложных профессий не эффективна разработка общепринятых профессиограмм⁶.

Однако, несмотря на перечисленные выше проблемы, результаты, полученные в ходе исследования оптантов с помощью психодиагностических методик, позволяют выявить профессиональную направленность личности, хотя именно в рамках профессионального консультирования и не рассматриваются как окончательные.

Следует отметить наиболее значимый момент – профессиональное психологическое консультирование в школе связано с выбором профессии и подведением оптанта к самостоятельному решению относительно его выбора.

Одна из важнейших задач профессионального психологического консультирования как формы психологического сопровождения в школе – активация профессионального самоопределения старшеклассников на начальном этапе профориентации, когда выбираемая профессия осмысливается на мотивационно-ценностном уровне⁷.

⁶ См.: Реан А. А. Психология и психодиагностика личности. Теория, методы исследования, практикум. СПб., 2008, с. 67–69.

⁷ См.: Алкыбаева Г. Ж. Ценностная детерминация поведенческих реакций испытуемых с выраженными специальными способностями в ситуациях познавательного противоречия // Материалы конференции “Тенденции развития психологической науки на пороге XXI века”. Караганда, 2000, с. 18–25.

Профессиональное самоопределение теснейшим образом связано с поисками личностного смысла в выбираемой, осваиваемой и выполняемой работе⁸. И не случайно отмечается, что изначальное отсутствие интереса к работе, изъяны в процессе профессионального самоопределения – «один из факторов, приводящих человека к нервозности и конфликтам»⁹.

Старшеклассники: профессиональное самоопределение личности

Анализируя профессиональное становление личности, Э. Ф. Зеер выделяет основные его моменты:

1) ядром профессионального самоопределения является осознанный выбор с учетом своих особенностей и возможностей, требований, предъявляемых к профессии, и социально-экономических условий;

2) профессиональное самоопределение – это избирательное отношение к миру профессий в целом и к выбранной профессии;

3) профессиональное самоопределение осуществляется в течение всей профессиональной жизни: личность постоянно рефлексивирует, переосмысливает свое профессиональное бытие и самореализуется в профессии;

4) профессиональное самоопределение является важной характеристикой социально-психологической зрелости личности, ее потребности в самоактуализации;

5) актуализация профессионального самоопределения личности инициируется разного рода событиями, такими, как окончание общеобразовательной школы, профессионального учебного заведения, повышение квалификации, смена местожительства, аттестация, увольнение с работы¹⁰.

Первая из вышеперечисленных характеристик профессионального самоопределения описывает главное условие успешного профессионального самоопределения, его сущность, сводимую к осознанности выбора, к учету личностных особенностей и способностей в связи со спецификой профессиональной деятельности, а также к знанию реальной социально-экономической ситуации; она согласуется с современным определением профессионального психологического консультирования. Профессиональное психологическое консультирование – это «вид психологической помощи, направленной на согласование индивидуальных профессиональных возможностей и потребностей клиента с интересами организации или рынка труда, в результате которой происходит профессиональное самоопределение клиента, формируется или совершенствуется его профессиональный план и индивидуальный стиль поведения, вносятся продуктивные изменения в его профессиональную деятельность»¹¹.

Вторая характеристика связана с избирательным, дифференцированным отношением к выбираемой профессии, т.е. речь идет об осознанных мотивах выбора, о ценности той или иной профессии для конкретного человека, что предопределяет удовлетворенность человека жизнью.

⁸ См.: Пряжников Н. С., Пряжникова Е. Ю. Психология труда и человеческого достоинства. М., 2001, с. 330.

⁹ Столяренко Л. Д. Основы психологии. Ростов-на-Дону, 2008, с. 371.

¹⁰ См.: Зеер Э. Ф., Павлова А. М., Садовникова Н. О. Указ. соч., с.54–56.

¹¹ Мальцева Т. В., Реуцкая И. Е. Профессиональное консультирование. М., 2009, с. 94.

В рамках профессионального психологического консультирования проводится работа на уровне мотивационно-ценностной сферы человека, позволяющая в итоге подвести оптанта к мотивированному выбору той или иной специальности или же, в случае изначально определенного выбора, убедиться в его правильности.

В третьей и четвертой характеристиках подчеркивается динамическая составляющая профессионального самоопределения, важность перманентного осмысления собственного вклада в избранную деятельность, а также ее влияние на формирование зрелой личности.

Наконец, пятая характеристика связана с конкретными ситуациями, обуславливающими профессиональное самоопределение.

Обобщая вышесказанное, отметим, что интерес к той или иной деятельности у оптанта, осознание им мотива и цели выбора конкретной профессии весьма значимы для профессионального самоопределения. Кроме того, важнейшим условием успешного профессионального самоопределения является соответствие личностных особенностей человека, его внутренних ресурсов требованиям профессии. Поэтому при профессиональном психологическом консультировании и сопровождении в школе особое внимание следует уделять личностному потенциалу будущего работника – творческому, идейно-мировоззренческому, нравственному, психофизиологическому, коммуникативному, причем о квалификационном потенциале, который еще не сформирован, можно иметь только приближенные представления¹².

Экспериментальные исследования: результаты

Цель исследования – выявить ситуацию относительно успешного профессионального самоопределения старшеклассников.

В исследовании приняли участие 58 старшеклассников; использовался «Опросник профессиональных склонностей» (методика Л. Йовайши в модификации Г. Резапкиной)¹³. Опрос проводился для выявления выбираемой каждым респондентом профессии; использовался дифференциально-диагностический опросник (ДДО) Е. А. Климова. Методика предназначалась для выявления типа профессии, наиболее соответствующей респонденту на основании его личного выбора. Всего в опроснике выделяют пять типов профессий, по классификации Е. А. Климова: человек – природа; человек – техника; человек – человек; человек – знаковый образ; человек – художественный образ.

Сопоставив полученные данные по «Опроснику профессиональных склонностей», мы выявили, что выбор будущей профессии часто не соответствует склонностям учеников (результаты в процентах).

¹² См. «Экономическая психология». СПб., 2000, с. 185.

¹³ См. Резапкина Г. В. Отбор в профильные классы. М., 2005, с. 16–17.

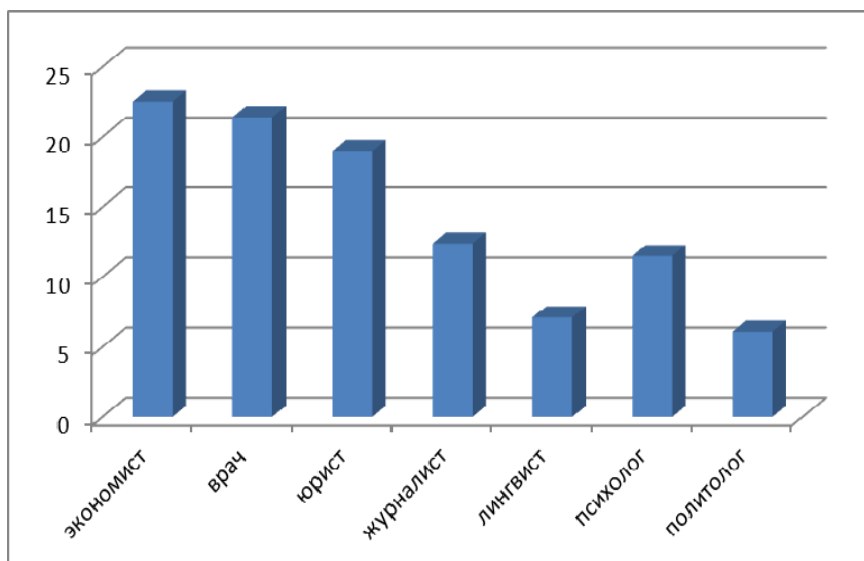
Таблица

Работа с людьми	39
Исследовательская деятельность	16
Практическая деятельность	7
Эстетическая деятельность	16
Экспериментальная деятельность	12
Планово-экономическая деятельность	10

Так, например, профессиональные склонности к планово-экономической деятельности выявляются лишь у 10% респондентов, а выбор профессии экономиста – у 22,5%. Была также получена интересная информация о диапазоне профессий, избранных большинством (85% учеников). Он ограничивается всего лишь несколькими: экономист, врач, юрист, журналист, лингвист, психолог, политолог (рисунок 1).

Рис. 1

Процентная выраженность по опросу.

Эти данные в прогностическом плане указывают на возникновение в будущем у молодых людей психологических проблем в связи с адаптацией к профессии. Скорее всего, у респондентов будет доминировать тенденция к подчинению работы внешним обстоятельствам, они будут руководствоваться принципом экономии сил, пользоваться стереотипными моделями при решении профессиональных задач, что связано с предпочтением стратегии адаптивного поведения к профессиональным требованиям¹⁴ и малой вероятностью выбора ими в дальнейшем стратегии профессионального развития. Все это связано с проблемой профессионального самоопределения личности.

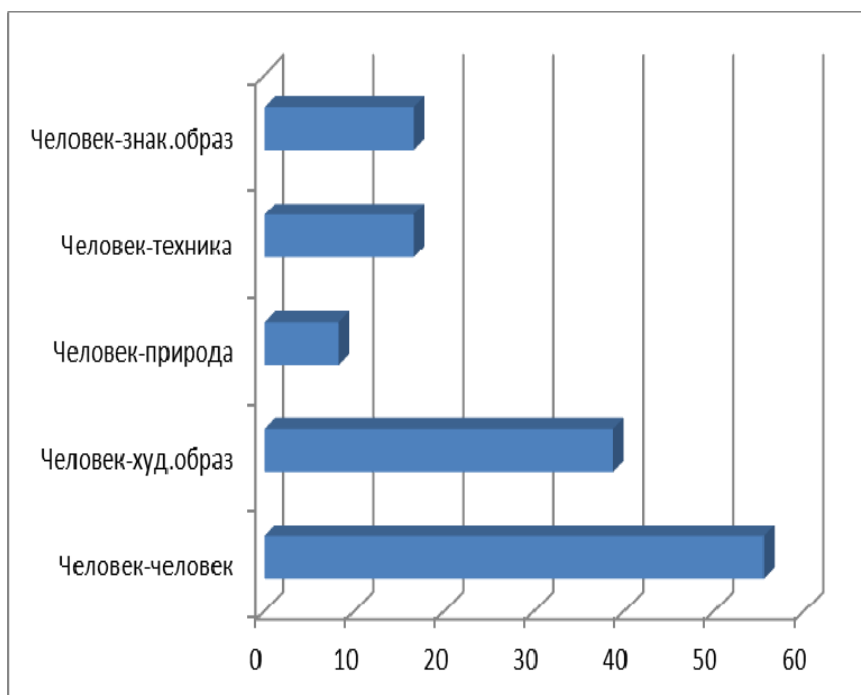
¹⁴ См. «Психологическое сопровождение выбора профессии: Научно-методическое пособие». М., 1998, с. 5–13.

Большинство респондентов выбрали специальности юриста, врача и экономиста как наиболее престижные.

По методике дифференциально-диагностического опросника Е. А. Климова были получены следующие результаты: профессии типа человек – человек (55,5%); человек –художественный образ (38,8%); человек – природа (8,3%); человек – техника (16,6%); человек – знаковый образ (16,6%) (рисунок 2). Полученные данные указывают, что почти 56% испытуемых предпочитают профессии типа человек – человек, связанные с обслуживанием людей и общением.

Рис. 2

Процентные показатели по результатам дифференциально-диагностического опросника.

Хотелось бы обратить внимание на показатель при выборе профессий типа человек – художественный образ (38,8%), к которым относятся творческие профессии. На наш взгляд, респонденты, отдающие предпочтение профессиям типа человек – человек и человек – художественный образ, в дальнейшей деятельности будут придерживаться стратегии профессионального развития, суть которой заключается в целостном восприятии своего труда, в умении выделить творческий элемент в повседневной рутине, справиться с трудностями и видеть свою профессиональную перспективу¹⁵.

На наш взгляд, подобная ситуация во многом обусловлена отсутствием или недочетами в организации профессионального консультирования в школе.

¹⁵ См. там же, с. 5–13.

Проблема профессиональной ориентации старших школьников при помощи психологического сопровождения остается актуальной, при этом с прикладной точки зрения имеются недочеты также в организации психологического сопровождения. Целесообразно систематизировать его, включить в психологическое сопровождение беседы, тренинги, групповые работы, выявляющие основные факторы профессионального самоопределения: осознание ценности общественно-полезного труда и необходимости общей и профессиональной подготовки для полноценной самореализации, общая ориентировка в социально-экономической ситуации в стране, установка профессиональной цели, согласование мечты с другими важными жизненными целями. А психологическое консультирование, использующее специальные тестовые батареи, позволит реально оценить способности, интересы и склонности будущих специалистов.

Ключевые слова: *профессиональное самоопределение, профориентационная работа, профессиональное психологическое консультирование, психологическое сопровождение, выбор профессии*

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՊԱՊՈՅԱՆ, ԵԼԵՆԱ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, ԱԼԻՆԱ ԳԱԼՍՏՅԱՆ – Հոգեբանական ուղղորդումը որպես մասնագիտական ինքնորոշման արդյունավետ միջոց – Հոդվածում ներկայացված են բարձրդասարանցիների մասնագիտական ինքնորոշման հոգեբանական ուղղորդման հիմնախնդիրները: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում մասնագիտական կողմնորոշմանը հոգեբանական խորհրդատվության մեջ: Հետազոտության արդյունքները հնարավորություն են տվել բացահայտելու բարձրդասարանցիների մասնագիտական ինքնորոշման հետ կապված դժվարությունները:

Բանալի բառեր – *մասնագիտական ինքնորոշում, մասնագիտական կողմնորոշման աշխատանքներ, մասնագիտական հոգեբանական խորհրդատվություն, հոգեբանական ուղղորդում, մասնագիտության ընտրություն*

VARDUHI PAPOYAN, YELENA MURADYAN, ALINA GALSTYAN – Psychological Support as an Effective form of Professional Self-determination. – The problem of psychological support of professional self-determination of senior schoolchildren is considered in this article. Spatial attention is paid to the career guidance at school, in particular, in such form as professional counseling. Results of experiments have revealed difficulties in the professional self-determination of senior schoolchildren.

Key words: *professional self-determination, vocation guidance work, vocational counseling, psychological support, choice of profession*

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ԵՊՀ ՓԻԼԻՍՈՓՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԸ 50 ՏԱՐԵԿԱՆ Է

Յուրաքանչյուր համալսարանի վարկանիշը որոշելու կարևոր չափանիշներից է փիլիսոփայության ֆակուլտետի և փիլիսոփայական դասընթացների պարտադիր առկայությունը բուհական կրթության համակարգում: Այս ճշմարտությունը հաստատվում է թե՛ դարերի պատմություն ունեցող եվրոպական համալսարանների և թե՛ իր հիմնադրման 95-ամյակը բոլորած Երևանի պետական համալսարանի օրինակով:

2014 թ. ԵՊՀ փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետը նշեց հիմնադրման 50-ամյակը: Այն իր գործունեությունը սկսել է 1964 թ. որպես պատմության ֆակուլտետի բաժին, իսկ արդեն 1982 թ. առանձնացել է որպես փիլիսոփայության և սոցիոլոգիայի ֆակուլտետ:

Հետագա տարիներին նորաստեղծ ստորաբաժանումը, իր գործունեությանն ու զարգացմանը զուգընթաց, կառուցվածքային և բովանդակային մի շարք փոփոխությունների է ենթարկվել:

Այսպես, հոգեբանության բաժնի ստեղծման ուղղությամբ առաջին քայլերն իրականացվեցին 1990 թ. հոկտեմբեր ամսին. հոգեբանության ամբիոնն ու դրան կից գործող լաբորատորիան բանասիրական ֆակուլտետից տեղափոխվեցին փիլիսոփայության և սոցիոլոգիայի ֆակուլտետ, որն էլ վերանվանվեց ԵՊՀ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և հոգեբանության ֆակուլտետ:

2004 թ. սոցիոլոգիայի բաժինն առանձնացավ՝ դառնալով ինքնուրույն ֆակուլտետ: Այդ ժամանակվանից ի վեր ԵՊՀ փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետը գործունեություն է ծավալում երկու հիմնական ուղղություններով՝ փիլիսոփայություն և հոգեբանություն:

Ֆակուլտետի կեսդարյա պատմությունը փաստում է, որ այն թե՛ կրթական և թե՛ գիտահետազոտական իր գործառույթները իրականացնում է լիարժեք կերպով: Այստեղ են սկզբնավորվել նաև ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և պատմության ֆակուլտետների «քաղաքագիտություն» և «մշակութաբանություն» մասնագիտությունները: Ներկայումս ԵՊՀ փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետում գործում են 6 ամբիոններ՝ տեսական փիլիսոփայության և տրամաբանության, սոցիալական փիլիսոփայության և բարոյագիտության, փիլիսոփայության պատմության, ընդհանուր հոգեբանության, սոցիալական հոգեբանության և անձի հոգեբանության: Ընդ որում՝ ֆակուլտետի գրեթե բոլոր ամբիոնները ուսումնական լուրջ ծանրաբեռնվածություն ունեն նաև ԵՊՀ մյուս ֆակուլտետներում: Բացի ամբիոններից՝ գործում

են նաև գիտահետազոտական՝ «Փորձարարական հոգեբանության», «Անձի և մասնագիտական գործունեության հոգեբանության», «Անձ և սոցիալական միջավայր» լաբորատորիաներն ու ԵՊՀ կիրառական հոգեբանության կենտրոնը:

Նշանակալից է ֆակուլտետի ավանդը ոչ միայն փիլիսոփայության և հոգեբանության, այլ նաև հայագիտության զարգացման գործում: Այս տարիների ընթացքում հրատարակվել են բազմաթիվ մենագրություններ, դասագրքեր և ուսումնական ձեռնարկներ տեսական փիլիսոփայության, սոցիալական փիլիսոփայության, հայ փիլիսոփայության պատմության, սոցիալական, անձի ու ընդհանուր հոգեբանության վերբերյալ: Այսօր էլ ֆակուլտետը ակտիվորեն շարունակում է իրականացնել հանրապետության բուհերի համար փիլիսոփայության և հասարակագիտության մասնագետներ պատրաստելու իր ավանդական գործառույթը:

Տոնական հիմնական միջոցառումները տեղի ունեցան հոկտեմբերի 10-12-ը: Այդ օրերին ընթանում էին Էրեբունի-Երևան տոնակատարությունները, ինչը լավ առիթ էր արտերկրից ժամանած հյուրերին մասնակից դարձնելու նաև Երևանի 2796-ամյակին նվիրված համաքաղաքային տոնակատարություններին:

Տոնի կապակցությամբ հոկտեմբերի 10-ին ԵՊՀ 8-րդ մասնաշենքում էին հավաքվել ֆակուլտետի տարբեր տարիների շրջանավարտներ, համալսարանի ղեկավարությունը, պրոֆեսորադասախոսական կազմի ներկայացուցիչներ, ուսանողներ, արտասահմանյան տասնյակ հյուրեր, այլ ֆակուլտետների ներկայացուցիչներ և այլք: Տոնական միջոցառումների մեկնարկը տրվեց վաղ առավոտյան ուսանողական խորհրդի նախաձեռնած ֆլեշմոբով, որին մասնակցող շուրջ 40 ուսանողներ խորհրդանշական պարով ներկայացրին փիլիսոփայության և հոգեբանության պատմությունը, նրանց սերտ կապն ու միասնությունը ֆակուլտետում: Իսկ արդեն մասնաշենքի ներսում հյուրերին դիմավորեց լարային քառյակը՝ դասական կատարումներով:

Հանդիսավոր նիստը սկսվեց պաշտոնական հյուրերի շնորհավորական ելույթներով: Ներկաներին ողջունեցին ԿԳ նախարար Արմեն Աշոտյանը, ԵՊՀ ռեկտոր Արամ Միմոնյանը, ֆակուլտետի ղեկան Ալեքսան Բաղդասարյանը, ֆակուլտետի պրոֆեսորներ և հյուրեր: Նիստի ավարտին ֆակուլտետի մի շարք ներկայացուցիչներ ԿԳ նախարարության և ԵՊՀ-ի կողմից արժանացան գերատեսչական պարգևների:

Տոնական հանդիսությունից հետո մեկնարկեց «Արդիականության մարտահրավերները. փիլիսոփայական և հոգեբանական հիմնախնդիրներ» խորագրով միջազգային եռօրյա գիտաժողովը:

Գիտաժողովի բացման հանդիսավոր արարողությանը ներկա էին ՀՀ

ԿԳ նախարար Արմեն Աշոտյանը և ԵՊՀ ռեկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արամ Սիմոնյանը, ովքեր հանդես եկան Հայաստանի հասարակական կյանքում տասնամյակների ընթացքում ԵՊՀ փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետի մեծ ներդրման և կարևոր դերակատարության մասին ելույթներով: Ֆակուլտետի դեկան Ա. Բաղդասարյանի զեկույցը նվիրված էր ֆակուլտետի պատմությանը և երախտավորներին:

Գիտաժողովի շրջանակներում ելույթներով հանդես եկան Հայաստանը, Ռուսաստանի Դաշնությունը, Իռլանդիան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ և Նիդեռլանդները ներկայացնող ավելի քան հարյուր գիտնականներ: Լիագումար նիստում ելույթ ունեցան փ. գ. դ., ԵՊՀ պրոֆ. Հ. Միրզոյանը («Մշակութաբանական դիտարկումներ հայ հնատիպ գրքի պատմության վերաբերյալ»), փ. գ. դ., ԵՊՀ պրոֆ. Ա. Մանասյանը («Ճշմարտության ֆենոմենոլոգիան էթնոքաղաքական հակամարտություններում»), հ.գ.դ., ԵՊՀ պրոֆ. Գ. Շահվերդյանը («Հոգեբանության պատասխանները արդիականության մարտահրավերներին»), փ. գ. դ., Դուբլինի Յունիվերսիթի Քոլեջի պրոֆ. Մ. Բաղրամյանը («Մեծ անջրպե տ. անալիտիկ և կոնտինենտալ փիլիսոփայությունների տարանջատման մասին»), հ. գ. դ. Մելինե Գարագաշյանը («Ցեղասպանության տրավմայի սերնդեսերունդ փոխանցումը և դրա մեկնաբանությունը»), հ. գ. դ., ԵՊՀ պրոֆ. Հ. Ավանեսյանը («Հոգեբանության փորձարարական հետազոտությունների զարգացման ժամանակակից միտումները») և փ. գ. դ., Պուրդուի համալսարանի պրոֆ. Ու. ՄքԲրայդը («Հրաժեշտ պոստմոդեռնիզմին»):

Գիտաժողովի շրջանակներում քննարկվել են ներկայումս ԵՊՀ փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետի կազմում գործող բոլոր վեց ամբիոնների կողմից հետազոտվող հիմնախնդիրները:

ԵՊՀ փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետի փիլիսոփայական ամբիոնների համար գիտաժողովը նշանակալից էր նաև այն առումով, որ երկար տարիների ընդմիջումից հետո ֆակուլտետի առաջին խոշորամասշտաբ միջազգային գիտաժողովն էր, որին մասնակցում էին նաև փիլիսոփաներ: Միջազգային գիտաժողովը կարևոր էր նաև այն բանով, որ հնարավորություն ընձեռեց ի մի բերելու տասնամյակների ընթացքում կատարված աշխատանքները, ամրապնդելու Հայաստանի և արտասահմանյան տարբեր գիտահետազոտական հաստատություններում աշխատող փիլիսոփաների և հոգեբանների միջև առկա աշխատանքային հարաբերությունները և ստեղծելու նորերը:

Այս գիտաժողովը մի կողմից ԵՊՀ փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետի բազմամյա գործունեության յուրօրինակ ամփոփումն էր, իսկ մյուս կողմից՝ առաջիկա անելիքների հստակեցման, աշխատանքային նոր համագործակցությունների ստեղծման և նոր ձեռքբերումների հիմք:

*ԱՐՄԱՆ ՂԱՐԱԳՈՒԼՅԱՆ
ԱՐՇԱԿ ԲԱԼԱՅԱՆ*

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

- 1. ԼԵՎՈՆ ԲԱԲԱԶՅԱՆՅԱՆ** – ԵՊՀ սոցիալական փիլիսոփայության և բարոյագիտության ամբիոնի ասպիրանտ
ЛЕВОН БАБАДЖАНИЯН – аспирант кафедры социальной философии и этики ЕГУ
LEVON BABAJANYAN – PhD student of the Chair of Social Philosophy and Ethics, YSU
Էլ. փոստ՝ Babajanyan.1990@mail.ru
- 2. ՀԱՅԱՐՓԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ** – ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության ամբիոնի ասպիրանտ
АЙАРПИ СААКЯН – аспирант кафедры истории философии ЕГУ
HAYARPI SANHAKYAN – PhD student of the Chair of History of Philosophy, YSU
Էլ. փոստ՝ hayarpisahakyan@yandex.ru
- 3. ԱՐՓԻՆԵ ՄԵԼԿՄՅԱՆ** – ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության ամբիոնի ասպիրանտ
АРПИНЭ МЕЛКУМЯН – аспирант кафедры истории философии ЕГУ
ARPINE MELKUMYAN - PhD student of the Chair of History of Philosophy, YSU
Էլ. փոստ՝ arpy.melkumyan@gmail.com
- 4. ՎԱՐԴԳԵՍ ՊՈՂՈՍՅԱՆ** – փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, Թոմասի գիտահետազոտական կենտրոնի աշխատակից (Կոլորադո, ԱՄՆ)
ВАРДГЕС ПОГОСЯН – кандидат философских наук, сотрудник Исследовательского центра Томаса (Колорадо, США)
VARDGES POGOSYAN – PhD, Research Worker of Thomas Research Centre (Colorado, USA)
Էլ. փոստ՝ vardgues@mail.ru
- 5. ԷԼԵՆՆՈՐԱ ԶԱԲԱՐՅԱՆ** – հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ անձի հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ
ЭЛЕНОРА ЗАКАРЯН – кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии личности ЕГУ
ELEONORA ZAKHARYAN – PhD, Associate Professor of the Chair of Personality Psychology, YSU
- 6. ՎԱՐԴՈՒՆԻ ՊԱՊՈՅԱՆ** – հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ ընդհանուր հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ
ВАРДУШ ПАПОЯН – кандидат психологических наук, доцент кафедры общей психологии ЕГУ
VARDUHI PAPOYAN – PhD, Associate Professor of the Chair of General Psychology, YSU

- 7. ԵԼԵՆԱ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ** – կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ Անձի հոգեբանություն և մասնագիտական գործունեություն գիտահետազոտական լաբորատորիայի ավագ գիտաշխատող
ЕЛЕНА МУРАДЯН – кандидат биологических наук, старший научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории Психология личности и профессиональной деятельности ЕГУ
YELENA MURADYAN – PhD, Senior Scientific Worker of the Research Laboratory of Personality Psychology and Professional Activity, YSU
- 8. ԱԼԻՆԱ ԳԱԼՍՏՅԱՆ** – ԵՊՀ «Անձի հոգեբանություն և մասնագիտական գործունեություն» գիտահետազոտական լաբորատորիայի գիտաշխատող
АЛИНА ГАЛСТЯН – научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории “Психология личности и профессиональной деятельности” ЕГУ
ALINA GALSTYAN – Scientific Worker of the Research Laboratory of Personality Psychology and Professional Activity, YSU
- 9. ԱՐՄԱՆ ՂԱՐԱԳՈՒԼՅԱՆ** – փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ սոցիալական փիլիսոփայության և բարոյագիտության ամբիոնի դոցենտ
АРМАН КАРАГУЛЯН – кандидат философских наук, доцент кафедры социальной философии и этики ЕГУ
ARMAN GHARAGULYAN – PhD, Associate Professor of the Chair of Social Philosophy and Ethics, YSU
Էլ. փոստ՝ arman.gharagulyan@gmail.com
- 10. ԱՐՇԱԿ ԲԱԼԱՅԱՆ** - փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ սոցիալական փիլիսոփայության և բարոյագիտության ամբիոնի ասիստենտ
АРШАК БАЛЯН – кандидат философских наук, ассистент кафедры социальной философии и этики ЕГУ
ARMAN GHARAGULYAN – PhD, Assistant Professor of the Chair of Social Philosophy and Ethics, YSU
Էլ-փոստ՝ abalayan@ysu.am

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

**ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**

- Հենն Բարաջանյան* – Դիմավորության և անդեմության երկրնորանքը
զանգվածային հասարակության սոցիոմշակութային միջավայրում **3**
- Левон Бабаджанян* – Дилемма личности и безличия в социокультурной сре-
де массового общества
- Levon Babajanyan* – Dilemma of Facedness and Facelessness in the Social-
Cultural Context of Mass Society
- Հայարիհ Մահակյան* – Դիսկուրսը որպես հաղորդակցման սոցիալական
համատեքստ. Միշել Ֆուկո **15**
- Айарпи Саакян* – Дискурс как социальный контекст коммуникации. Мишель
Фуко
- Hayarpi Sahkayan* – Discourse as a Social Context of Communication. Michel
Foucault
- Արփինե Մելքումյան* – Ազգային հարցը Ալ. Մյասնիկյանի տեսական
ժառանգության մեջ **28**
- Арпине Мелкумян* – Национальный вопрос в теоретической наследии
А.Мясникяна
- Arpine Melkumyan* – The National Question in Theoretical Heritage of Al. Mias-
nikyan
- Վարդգես Պողոսյան* – Սոցիալական զարգացման դոմինանտների և դե-
տերմինանտների հիմնախնդիրը (ռուս.) **41**
- Вардгес Погосян* – К проблеме доминант и детерминант общественного
развития
- Vardges Pogosyan* – On the Problem of Dominants and Determinants of Social
Development (rus.)

**ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ПСИХОЛОГИЯ
PSYCHOLOGY**

- Էլենորա Ջարարյան* – Պատասխանատվությունը որպես անձի հոգեու-
ցիալական հասունության կարևոր բաղադրիչ..... **54**
- Элеонора Закарян* – Ответственность личности как важный компонент пси-
хосоциальной зрелости
- Eleonora Zakaryan* – Sense of Responsibility as an Important Component of Per-
sonality’s Psychosocial Maturity

<i>Վարդուհի Պապոյան, Ելենա Մուրադյան, Ալինա Գալստյան</i> – Հոգեբանական ուղղորդումը որպես մասնագիտական ինքնորոշման արդյունավետ միջոց (ռուս.).....	65
<i>Вардуй Папоян, Елена Мурадян, Алина Галстян</i> – Психологическое сопровождение как эффективная форма профессионального самоопределения	
<i>Varduhi Papoyan, Yelena Muradyan, Alina Galstyan</i> – Psychological Support as an Effective form of Professional Self-determination (rus.)	

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
SCIENTIFIC LIFE

<i>Արման Ղարազուլյան, Արշակ Բալայան</i> – ԵՊՀ փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետը 50 տարեկան է	73
<i>Арман Карагулян, Аршак Балаян</i> – Факультету философии и психологии ЕГУ – 50 лет	
<i>Arman Gharagulyan, Arshak Balayan</i> – The Faculty of Philosophy and Psychology of YSU is 50	
Տեղեկություններ հեղինակների մասին.....	76
Сведения об авторах	
Information about the Authors	

Հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից:
Ժամանցորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի:
Журнал выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правонаследник издававшегося в 1967-
2009 гг. журнала "Вестник Ереванского университета".
The Bulletin is published thrice a year. It has been published since 2010. It is the successor of "Bulletin
of Yerevani University" published in 1967-2009.

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1, 106
Адрес редакции: Ереван, ул. Алека Манукяна 1, 106
Address: 1, 106, Alek Manoukian str., Yerevan, Republic of Armenia

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am
Կայք՝ ysu.am

Վերստուգող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Գ. Գրիգորյան
Г. Григорян
G. Grigoryan

Համակարգչային ձևավորում՝
Компьютерная верстка
Computer designer

Մ. Աբգարյան
М. Абгарян
M. Abgaryan

Ստորագրված է տպագրության 10. 03. 2015:
Տպարանակ՝ 100: Չափսը՝ 70x108 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ:
Տպագրական 5 մամուլ:

.....